

ÚJFALVI IMRE
ÉS AZ EURÓPAI „KÉSŐHUMANISTA ELLENZÉK”*

Elődökhöz és utódokhoz, de a legjobb kortársakhoz képest is rendkívül keveset tudunk Újfalvi Imrének az egykorú Európa szellemi életéhez fűződő kapcsolatairól. Pontosabban: nagyon bizonytalanok ismereteink. Kik lehettek az eszményképei? Hol keressük munkássága ösztönzőit és forrásait? — a kérdést sokan tették föl és sokféleképpen válaszoltak rá.

Bonyolult — gyakran egymásnak is ellentmondó — következtetésekre, szinte találgatásokra kellett szorítkoznunk eddig, mert Újfalvi kézirati hagyatéka teljesen ismeretlen volt, fönmaradt munkássága pedig nyilvánvalóan csonka (hiszen még a ma főművének tartott énekeskönyvet is bravúros nyomozással kellett visszaperelni számára).

Az utóbbi időben két új dokumentum is fölbukkant az ismeretlenségből, vagy az elfeledettségből, s ezek éppen Újfalvi életének és munkásságának leghomályosabb pontjára segíthetnek fényt vetni. Az egyik — az *Admonitiones* címet viselő „pedagógia tankönyv”, melyben az ifjú skólamester-jelölteket vezeti be jövődő teendőik rejtelseibe — a hazai neveléstörténetnek is értékes emléke. Erről a munkáról kevéssé vettünk tudomást — pedig már 1943-ban közölték adatait —, míg végre tavaly Nagy Kálozi Balázs részletesen ismertette és elemezte. Témánk szempontjából az a legfontosabb, hogy ezen a néhány lapon Újfalvi — bár csak az alsófokú oktatás kérdésével foglalkozik — többet árul el antik és humanista meg reformátor eszményképeiről, szimpátiáiról (és antipátiáiról), mint összes eddig ismert munkáiban.

A másik, újabban előkerült dokumentum, ami lehetővé teszi, hogy a címben jelzett problémát egyáltalán fölvegyük s arra próbáljunk választ keresni: Újfalvi peregrinációs albuma, aminek rövid leírására, s két adatának ismertetésére már a tavalyi acta-cikkben sor került.

Ennek az albumnak a bemutatására igen nagy teret szentel az alábbi cikk, s így talán föl is merülhet a szkeptikus kérdés: szükséges-e ilyen kevéssé méltányolt forrás ismertetésére terjedelmes tanulmányt szánni? Magyarazatul — de általános kutatási-módszertani szempontból is — nem látszik fölöslegesnek előrebozsátani röviden néhány megjegyzést általában az emlékkönyvekről, majd az Újfalvi-féle albumról és provenienciájáról, meg a tulajdonos külföldi tanulmányútjáról.

* Az „Újfalvi Imre és a magyar későrenezánsz” c. dolgozat (ActaHistLittHung VIII. Szeged, 1968. 3—16.) folytatása, s azzal együtt került fölolvasásra az akadémiai intézet és az egyetemi tanárszék renezánsz munkaközösségének 1969. májusi, szegedi ülésén. A szerző köszönettel tartozik a vita résztvevőinek és azoknak, akik tanácsaikkal segítettek. — A bibliográfiai tételek fölsorolását ld. az előző acta-cikk éln. A mostani cikk két legfontosabb forrásának adatai: Nagy Kálozi Balázs: Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században. II. rész. Szilvásújfalvi Imre pedagógiája. Református Egyház 1968. 1. 13—20.); Újfalvi albuma kéziratban: OSzK Oct. Lat. 150.

1. Mindenekelőtt: nem itt és most kerül először középpontba ez a forrástípus. Német nyelvterületen már a múlt században is gazdag irodalma volt a „Stammbuch”-oknak. Még bibliográfia is jelent meg erről, és jónéhány kis kötetet adtak ki — sokszor nem is a tulajdonos nevezetes volta, hanem a bejegyzések kulturális értéke miatt — részben hasonmás-kiadásban. A XVI—XVIII. században nagyon elterjedt albumhasználat tanulságait a legutóbbi évtizedek magyar irodalom- és művelődés-történeti kutatása is értelmesítette. Csak néhány XVIII. századi példát említve: Szemian Mihály német tanulmányútját „úti emlékkönyve” alapján mutatta be Bucsav Mihály (Bp., 1942); Gergely Pál az akadémiai Pápai Páriz albumból adott közre érdekes adalékokat (Bp., 1961); egyetlen emlékkönyv anyagának sokoldalú bemutatásával példamutatóan gazdagítja XVIII. századi irodalom és tudománytörténetünket Paul Kárpáti, Szentiványi Béla és Tarnai Andor közös munkája, amely németül jelent meg a Steinitz-emlékkönyvben (Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Berlin, 1965. 214—230.) Ez a dolgozat Rotarides Mihály „Stammbuch”-jával foglalkozik; a szimbólumokat, jelmondatokat is részletesen elemzi — még statisztikailag is — és ennek nyomán fontos eszme- és ízléstörténeti következtetésekre jut.

2. Nagy jelentőségű e forrástípus a szellemi mozgalmak története szempontjából — különösen Közép- és Kelet-Európában, ahol a reneszánsztól a fölvilágosodásig minden új áramlat kialakulásában, fejlődésében indító szerepe volt a rendszeres nyugat-európai kapcsolatoknak, s ahol a fejlődés hátramaradottsága miatt sokáig nem voltak igazán hatékonyak a nemzetközi kapcsolatok olyan fontos publikációs eszközei mint a nyomtatásban is készülő levelezés-gyűjtemények és „tudós periodikák”. Ezzel függ össze, hogy pl. Lengyelországban a régi irodalom és kultúra kutatása napirendre tűzte a peregrinációs albumok és bejegyzések kataszterének elkészítését (lásd Irena Fabiani—Madevska publikációját).

3. Úgy tűnik azonban, hogy ezen a nagy, három évszázados időszakon belül a tudós peregrinációnak és olyan „eszköznek”, mint (egyebek mellett) az „album amicorum” — speciális szerepe volt a későhumanizmus európai Republica Litteraria-ja megszerveződésében. Az utazási kedv és az utazási irodalom „későreneszansz-kori reneszánsza” hozta magával az úti album „kultuszát”. Érdemes itt idézni, ennek bizonyosságára, az egyik legnevezetesebb német későhumanista, a mi Szenci Molnárunk pártfogó barátja, Matthias Bernegger sorait: „Minthogy az utazás során *nem a hegyek vagy a tengerek látása*, hanem a neves emberekkel való együttlét fejleszti az utazó embert — ezért a tanuló vagy fiatal tudós ... minden városban elsősorban a nagy tudósok iránt érdeklődjön, őket keresse föl... Velük igyekezzen elbeszélgetni... *nekik nyújtsa át Stammbuch-ját*”. (Idézi E. Trunz: Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur. Zschr. f. Gesch. d. Erziehung. 1931. 17—53. — Persze nagyon jellemző, hogy Bernegger már azt mondja itt ki: a tudósvilággal való rendszeres és intenzív találkozások, sőt azok „nyilvánartása” is fontosabb, mint a tájak szépségének a csodálata — tehát a reneszánsz igazi világának háttatfordító értelmiségiek fölfogása fogalmazódik meg e sorokban; de talán éppen ezért lehet a peregrinációs album „kötelező használatának” bevezetését időben a későhumanizmus évtizedeire lokalizálni.)

4. Magyar diákok és értelmiségiek körében is bevett szokás volt ebben az időben az utazási album használata. Bizonyíték képpen könyvtáraink és kéziratáraink gazdag anyagára hivatkozhatnánk; e helyett inkább egy-két olyan példát említünk, amelyek ismétlődésre, az albumhasználat általános elterjedésére utalnak, előbb azonban egy olyan adatot, amely épp Újfalvhoz kapcsolódik. — Ugyanazt a munkát, amit Újfalvi — N. Reusner arcképgyűjteményének egy korábbi, 1589-i kiadását — használta emlékkönyvként Fröhlich Dávid, a magyarországi földrajzi érdeklődés egyik úttörője. — A magyar későreneszansz világához tartozik még sok szempontból a XVII. század derekán élt váradai nemes, puritánusaink jelentékeny pártfogója: Nadányi Mihály. Ismeretes az ő „intő levele” külföldi tanulmányútra induló fia, az iróként is számontartott Nadányi János számára (Géresi Kálmán közölte: MPEIF 1878, 484—491.) Ebből az — Erasmus késői és Descartes korai hatását egyaránt tükröző — írásból idézhetjük az utasítást: *fia és annak nevelője a nagyobb városokban alaposan nézzenek körül, tudakolják meg, hogy „az tudományokban vadnak-e Celebris tudós emberek, kiczodák és menyin lehetnek azok. Némelyeket közüllök meg is latogassatok, ... nagy becsülettel szokták venni az Peregrinusoknak látogatásokat. Ez végre nem ártana, ha megh Beczen szereznének albumot, hogy amit amot írnának bele az tudós emberek”.* Nagyon valószínű, hogy jó félévszázaddal Nadányi János peregrinációra indulása előtt is bevett szokás volt ez a gyakorlat igényesebb fiatal értelmiségünk körében. — Ha a magyar példánál tartunk, hadd említsük meg: egészen korán találkozni lehet már azzal is, hogy a peregrinációs emlékkönyvet mint történelmi forrást, vagy legalábbis egy közösség fontos emlékét tartják becsben. Így Kocsi Csergő István sárospataki kéziratkoze jónéhány kortárs és előd abumából űrözt meg kivonatokat, levelek és a gályarabság nehéz esztendeinek naplószerű emlékei között (Sz. Ref. Koll. Kvt. Ms 403.).

5. A mi témánk szempontjából talán az a legfontosabb, hogy az ilyen perifériusnak tűnő források az uralkodó ortodox fölfogással szembeni oppozíciós törekvések, különösen a késő-

reneszánsz-kori „eretnységek” történetében — idővel egészen nagyfontosságú, részben pótlhatatlan dokumentumokká váltak. E jelenség oka: a heterodox mozgalmak szellemi termékeinek egykorú és későbbi, úgyszólván rendszeres pusztítása. — Gondoljunk például a XVII. század első évtizedeiből a közép- és kelet-európai antitrinitarizmus történetének néhány tragikus epizódjára. Az altdorfi kriptozociniánus kör leleplezését, a rakóvi centrum drasztikus szétrombolását, s az erdélyi radikális „non-adorantisták” és szombatosok fölszámolását is egy-egy nagyszabású (az utóbbi esetben országgyűlési döntéssel elrendelt) hivatalos könyv- és kézirat-égetés követte. (S nem kevésbé fájdalmas veszteséget okozott, hogy az ilyen alkalmak előtt maguk az érintett közösségek és személyek égettek el sok, kompromittálónak vélt nyomtatványt és iratot.) Az autodafék nyomán érdekes módon éppen albumok maradtak fenn viszonylag nagy számban — talán mint egy-egy gyűjtemény semlegesebb, de még kötetes darabjai. Így az említett mozgalmak szerteágazó, szigorúan titokban tartott nemzetközi kapcsolatainak elsőrendű forrásai azok a bejegyzések, amelyeket pl. Altdorf esetében a kitűnő orvos és filozófus, Ernst Soner „philoteca”-ja (UB Erlangen, Ms 2131.) vagy a Rakóvi iskolájában működött lengyel értelmiségiek közül Andrzej Lubieniecki albuma (Kraków, Bibl. Czartoriski, Ms 1403.) tartalmaz.

6. A peregrinációs emlékkönyvek nem utolsó sorban neveléstörténeti források — különösen nálunk. A hiányzó magyar felsőoktatás pótlására kialakult rendszeres, intézményes külföldi egyetemjárás „útvonala” nem rekonstruálható pusztán a nagy nyugat-európai egyetemek anyakönyveinek az adataiból. Vannak főiskolák, városok, sőt jelentékeny országok is, ahol az anyakönyvek nem maradtak fenn. Így angol, amszterdami stb. kapcsolataink megismeréséhez tucatjával kaphatunk adatokat egy-egy magyar emlékkönyvből; néhány esztendőre vonatkozóan többet, mint amennyit eddig az összes egyéb forrásokból ismertünk. (Ilyenek a XVII. századból Árkosi Tegző Benedek, Körmedi Péter, Mezőlaki János és mások emlékkönyvei. Ebből a szempontból dolgoztak föl néhány albumot Herenei Jánosnak az Adattár III. kötetében Szathmári Andrásról, Comenius késői magyar híveiről és Angliában járt diákjainkról közölt cikkei. A magyar emlékek ilyen adatait jól egészíthetik azután ki külföldi albumokban található magyar bejegyzések. Vö. pl. Wertner Mór Erd. Múz. 1904, 334—339, 473—476.)

7. Végül: a peregrinációs albumoknak alkalmanként zene- és művészettörténeti tanulságai is vannak. Előfordul, hogy a tulajdonosok vagy a bejegyzők tollrajzokkal, kottákkal ékesítenek egyes lapokat; s különösen kedvelt szokás a címerfestés és képek beragasztása. Mindennek azután — a jelmondatok kiválasztásával együtt — legalább is izléstörténeti jelentősége van, hiszen a korra, a tulajdonosok és bejegyzők műveltségi szintjére egyaránt jellemző, hogy egy-egy album képersekkel és színes heraldikai kuriózumokkal hivatkozik-e (mint a magyar későhumanizmus évtizedeiből Miskolci Csulyak, illetve Frölich Dávid emlékkönyve), vagy úgyszólván szolid tényközlésre szorítkozik; hogy milyen szerzőktől választ jelmondatot; hogy milyen kötetet, esetleg nyomtatványt választ a bejegyzések „keretéül” stb. (S mindezt *egyelőre* kizárólag magasan képzett *értelmiségiek* peregrinációs albumaival kapcsolatban említjük, figyelmen kívül hagyva kereskedők, hivatalnokok, fiatal főurak más típusú úti-emlékkönyveit és a nem utazási céllal összeállítottakat.)

Összegezve: „másodrendű források” bizonyosan az albumok, de éppen nem volna fölösleges számontartásuk, adataik fölhasználása; s néhány, valóban „hézagpótló” peregrinációs emlékkönyv egész anyagának publikálása is indokolt lenne.

Újfalvi albumának provenienciája

Újfalvi emlékkönyve jellegzetesen későhumanista típusú, tudós, peregrinációs album. A tulajdonos, meg a bejegyzők többségét szándékuk szerint nem tekinthetjük eretneknek. Azt azonban éppen az alábbiakban igyekszünk nyomon követni, hogy Újfalvi toleránsabb, vagy újító szellemű német, angol, holland ismerőseinek egy csoportja miként kerül „heterodox pozícióba” egyházukban. Kétségtelen az is, hogy a megmaradt lapokon jónéhány olyan bejegyzést találunk, amelyek annak idején veszedelmet hozhattak volna a tulajdonosra, ha nem őriz gondosan, „titkosan” a könyvecskét. (Ilyenek pl. a száműzött százsz vezető-értelmiségieknél tett látogatásokról áruikodó lapok.)

Elsősorban nem ez a néhány lap emlékeztet azonban az „eretnek” kortársakra, hanem Újfalvi kéziratí hagyatékának sorsa. Abból mindmáig csak az album került elő, s így különösen nagy a jelentősége: emlékeztet arra, milyen gazdag kéziratgyűjteménye lehetett későhumanista művelődésünk e sokoldalú munkásának! Hiszen maga is hivatkozik olyan kézírataira, mint a nevezetes első magyar bibliográfia, amiből az énekeskönyv-előszóban nyilvánvalóan csak egy kis töredéket közölt; továbbá néhány — részben csonkán ránk maradt — nyomtatványban egészen grandiózus publikációs tervek körvonalaz, amelyek jelentékeny része kéziratban, sajtókész állapotban volt. Az emlékkönyv nemcsak emlékeztet a föltehetően nagyon értékes kézirat hagyatékra, hanem az első és eddig az egyetlen olyan dokumentum, ami ennek esetleg a nyomára is vezethet.

Újfalvi életének utolsó szakasza annyira homályba vész, hogy eddig a legcsekélyebb támpontunk sem volt ahhoz: hol kereshetnénk saját könyveit, levelezését, kézirateit. Csak a perére vonat-

kozó *hivatalos* iratokat ismertük, amelyekben utalás sincs a saját hagyatékra. (Mellesleg: közismert hogy a kortársak — ellenfelei — milyen durván „átalakították” a peranyagot; nem riadtak vissza még az aláírás-hamisítástól sem.) Az emlékkönyv az első teljesen hiteles, terjedelmesebb Újfalvi-dokumentum; a további kutatás szempontjából esetleg döntő jelentőségű lehet tehát, hogy mit tudunk provenienciájáról.

Az utazási emlékkönyv céljaul szolgáló Reusner—Zwinger-féle képes kiadványt Újfalvi — már üres lapokkal „belőve” (ilyesmit gyártottak abban az időben) — valószínűleg külföldön vette 1591-ben. Mindenesetre Wittenbergrben kezdte vezetni, s nála volt — talán csak a börtönben töltött éveken kívül — majdnem egész élete során: az utolsó neki szóló bejegyzés 1614 decemberéből való.

Újfalvi után legközelebb egy alacsonyabb képzettségű értelmiségi kezétől származó jegyzeteket találunk. Nevét nem árulja el, de bizarr, gúnyos, legtöbbször éppenséggel ocsmány megjegyzéseket ír az antik és reneszánsz filozófusok, költők, természettudósok képei mellé; majdnem mindég az orruk tájékára, oda is célozva. A kuriózumok kedvelőinek nem is unalmas olvasmány... Időhatározó konkrétum (amellet, hogy bizonyosan XVII. századi a kéz): az egyik szellemi nagyság általa felfedezett rütságát a Kemény János papjához hasonlítja.

Következő tulajdonosként ex libris-szel a XVIII. századi, már katolizált losonci Bánffy Dénes jelentkezik. Ez azért érdekes számunkra, mert valószínűnek látszik, hogy Újfalvitól közvetlenül került az album e nevezetes család birtokába. A XVIII. századi tulajdonos azonos nevű ösének özvegye ugyanis az üldözött Újfalvi Imre utolsó névszerint ismert jóakarója volt. Nem figyeltek föl eléggé arra az eddigi tanulmányok (Kiss Sándor is csak mellékesen említi: Et 1959, 235.), hogy Bánffy Dénes váradi kapitány özvegyéhez, Báthori Annához az üldözött prédikátor legsúlyosabb megpróbáltatásai idején 1611-ben leveleket próbál kijuttatni a börtönből: rábízta családját, tőle kéri árván maradt hozzátartozóinak támogatását. Amúgy is elgondolkoztató (és még tisztázandó!): miért fordult vajon Újfalvi éppen a hírhedt „bűbajos” Báthori Annához? Oka lehetett erre. Anna — fejedelem-fivérel ellentétben — bizonyosan már korábban is könyörületet volt a nagyműveltségű, de 1608 óta üldözött, meggyőződése mellett fanatikusan kitartó lelkipásztorhoz. (Még az sem elképzelhetetlen, hogy kiállott mellette, amennyire lehetett; ahogyan egyes — Móricz által olyan szépen fölhasznált — források szerint anabaptista kézműveseket is pártfogolt, pedig tudta, hogy „hitbéli” dologban üldözöttek.)

Ilyen összefüggésekre figyelmeztet a Bánffy-féle ex libris; s arra a lehetőségre, hogy Báthori Anna vagy valamelyik Bánffy-ös talán magától a bűjdosásra induló Újfalvitól kapta az albumot 1614 végén, vagy 1615 elején — könyveivel, kézírataival és más ingóságaival együtt — esetleg a visszatérés reményében megőrzésre, vagy a visszahagyott családjáról való gondoskodás fejében. — (Ebben az esetben az emlékkönyv metszeteinek frivol kommentátora nem számítana igazi tulajdonosnak; lehetett az akár a Bánffyak egyik „deák-inasa” is; Szegedi Kis Istvánt is gúnyolja, tehát lelkész, „komoly értelmiségi” nem lehetett.) Meglehet persze, hogy ezek a hipotézisek tarthatatlannak bizonyulnak. A XVIII. századi könyvjegy azonban akkor is fontos támpont lehet a további kutatás számára; akkor se mulaszthatjuk el, hogy utánanézzünk: Újfalvi albuma magában, vagy más kézíratai és könyvei társaságában jutott-e Bánffy-tulajdonba, honnan, s milyen úton-módon?

Az emlékkönyv végül Jankovich Miklós híres gyűjteményével került mai helyére, a Széchenyi Könyvtárba.

Újfalvi Imre külföldi tanulmányútja

Újfalvi peregrinációjáról az album előkerüléséig kevés konkrétumot tudtunk: hiteles, egykori forrásokból tulajdonképpen csak wittenbergi beíratkozásának (1591. szeptember 10.) és szenior-ságának (1593. március 19-től) meg 1595. április 22-i heidelbergi immatrikulációjának ténye és dátuma volt ismeretes. Eddig is számontartottak azonban, hogy a két német egyetemi városon kívül milyen országokban járt még. A legteljesebb fölsorolás Zoványi lexikoncikkében (Bp., 1940. 460.) található; a továbbiakban is mindenki Zoványira — és csak őrá! — hivatkozva említi ezeket az országokat. Így azután majdnem bizonyosra vehető, hogy az albumot már Zoványi is látta, de nem hivatkozott rá, hanem csak kiírta — nagyon precízen —, hogy milyen országokat érintett Újfalvi nyugat-európai körútja során. Ezt azért kell föltételezni, mert az albumon — és Zoványin — kívül minden más régi forrás hibásan utal a meglátogatott helyekre; Weszprémi pl. kihagyja Hollandiát és Svájcot, de tévesen említi Dániát stb.

Az emlékkönyv adatai „egymást kontrollálják”, s ennek alapján az eddiginél jóval részletesebben — és tegyük hozzá: hitelesebben, pontosabban, mint akár sok napló vagy útleírás segítségével — rekonstruálható Újfalvi félévűtizedes közép- és nyugat-európai peregrinációjának útvonala.

(Mellesleg: az album nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Újfalvi esetleg már nagybányai rektoroskodása előtt járt valamilyen rövidebb nyugat-európai tanulmány úton. Ez nem volna éppen szokatlan: több írónk, tudósunk volt ilyen „kétszeres peregrinus”.)

Sajnos azt kell mondanunk: az album „negatívumai” nem bizonyító erejűek: ha valamilyen helység vagy személy neve hiányzik a kötetből — még nem jelenti, hogy a tulajdonos ne kereshette volna föl. A nyomtatványnak és az arányos mennyiségben közébe kötött, eredetileg üres lapoknak ui. híja van: legalább egy helyen kitéptek néhány levelet. (Tekintettel arra, hogy bizonyosan Újfalvinál volt ez a zsebben elférő kis kötet üldöztetésének legalább egy szakaszában — okkal lehet akár arra is gondolni, hogy ő maga csonkította meg albumát néhány olyan levéllel, amelyek nevéin kompromittáló neveket, vagy bejegyzéseket tartalmaztak.)

*Haec in gratiam duorum
doctissimorum virorum natione
Vngarorum scripsit Claudius
Monerius Bituricensis In sacro
Caesaris monte et amicitia ergo
anno a Christo nato 1695 die 7^a
Septembris*

131b: „*Haec in gratiam duorum doctissimorum virorum natione Vngarorum scripsit Claudius Monerius...*” (utalás Újfalvi ismeretlen magyar útítársára)

Az album nemcsak a közép- és nyugat-európai egyetemi tanulmányok során tett utazás állomásait segít rekonstruálni, hanem számot ad az utazás néhány epizódjáról, sőt a tulajdonos élményeiről is egy-két ízben. Újfalvi sajtókezői jegyzetei a következők: egy-egy bejegyzéshez javításokat, pótlásokat, kommentárokat fűz. A széljegyzetek mindig a bejegyzők nevei, illetve a keltezés mellett utalnak az akkor szerzett ismerős foglalkozására néhány esetben arra a helyre, ahol akkor járt. Két esetben feliratokat másol az albumba Újfalvi, két másik esetben a helyhez fűződő közelmúltbeli történelmi eseményre utal, egyszer — mint láttuk — „tájélményre” (a tenger látványára, ha szűk-szavúan is). Egyízben a nyomtatvány egy arcképmetszetét kommentálja. Mindez azt mutatja, hogy félig-meddig napló is volt az album — vagy inkább lehetett volna. Föltűnő jelenség azonban, hogy ilyen széljegyzetek kizárólag a külföldön keletkezett bejegyzéseket kísérik. Ez is azt bizonyítja, hogy igazi peregrinációs emlékkönyvről van szó, amit különben még statisztikailag is lehet igazolni. Az album teljes kézírásos anyagának arányai ugyanis a következők: több mint kétszáz bejegyzésből, 14 keletkezett csak itthon az 1595—1614 közötti két évtizedben, 3 az 1592-i haza-útja során — a többi mind külföldön. Továbbá: 1591—1595 közt a Wittenbergben töltött három és fél évre a külföldi bejegyzések legfeljebb 30%-a jut; a nyugat-európai „igazi” (folytonos helyváltoztatással járó) peregrináció 7 hónapjára viszont 70%.

Főleg az utóbb említett, leggondosabban „vezetett” részeknek van azután pedagógia-történeti, de legalábbis pótolhatatlan biográfiai értéke, amennyiben — mint sok más, fent már említett emlékkönyv — pontosan föltűnteti: milyen egyetemeket és főiskolákat látogatott meg azon a kettőn kívül, amiről egyetemi matrikulák adataiból is tudunk. Eszerint — Wittenbergen és Heidelbergben kívül — Leyden, Strasbourg, Tübingen egyetemét biztosan, s talán Orleans-ét is fölkereste; Angliában följegyzti, hogy mely kollégiumokban járt. Mindezt okvetlenül egy-egy beiratkozási adattal kell egyenértékűnek tartani, mert ezeken az egyetemeken ugyanannyi vagy nem sokkal kevesebb időt töltött mint pl. a heidelbergin.

Indokolt volna az album egész bejegyzés-anyagának publikálása. Lehetséges, hogy a XVII. századi adattári sorozatban ezt sikerül majd megvalósítani. Addig úgyszólván csak izeltőt adhat az alábbi dolgozat ezekből a — távolról sem csak életrajzi érdekű — adalékokból.

utalo ?

Szilvásújfalvi Anderko Imre¹ európai későhumanista kapcsolatairól csak úgy lehet írni, hogy bizonyos tekintetben már a tárgyválasztás polémikusan fordul szembe az eddigi fölfogásokkal. Azzal is, amit egy korábbi cikkben már említettünk, hogy ti. a múlt, illetve a jövő eszményeinek gyakorlatilag „inaktuális” bajnokát látták sokan benne. Mindenekelőtt azonban azzal az elgondolással, amely Újfalvi értékelésében végsősoron „tanultságbeli egyoldaluságára, látókörének korlátaira”, az európai távlatok relatív szűkösségére helyezi a hangsúlyt.² De a vita hevében nem szabad leplezni az ellentmondásokat, és később is inkább azt kell megvizsgálunk, mennyit és miért annyit valósított meg a hazai szűkös viszonyok között terveiből, milyen európai „indítások” hatottak észrevehetően az életműre, s melyek enyésztek el.

Az európai kortársakkal, intézményekkel, eszmékkel való találkozás adatainak teljes és mondjuk időrendi felsorolása messze meghaladná egy cikk kereteit, s rendkívül kusza, kaotikus összképet adna. Ezért a szigorú és célzatos válogatás látszott célszerűbbnek. Milyen anyagnak a kiemelésére került sor? Szinte földrajzi szempontból is szelektálva, a peregrináció során bejárt terület két legfontosabbnak látszó (és kevésbé, ill. félre ismert) gócára esett a választás: Szászországra s a szomszéd tartományocskákra, meg Németalföldre. Másrészt — kétségtelenül bizonyos preconcepció alapján — azoknak az áramlatoknak, szellemi mozgalmaknak a képviselői kerültek előtérbe, akikről tulajdonképpen az album és az „Admonitiones” adatai nélkül is fölismerhető az Újfalvi reformjaival és lázadásával való rokonság. Végül gyakorlati szempontok is közrejátszottak a válogatásban, pl. viszonylag ritkábban idézzük az „automatikusan keletkezett” bejegyzéseket (főleg a meglátogatott egyetemek professzoraiét).

I. Wittenberg és a szász filippizmus

Közhely számba megy, hogy „a reformáció fővárosa”, Wittenberg a XVI. század végén már más se volt, mint a protestáns ortodoxia legmerevebb, legskolasztikusabb változatának fellegvára, minden konzervatívizmus kútforrása. Ez azonban épp olyan elhamarkodott ítélet, mint az, hogy a magyar etnikumhoz tartozó, jórészt református diákok 1591 után teljesen kiszorultak az ottani híres egyetemről. A valóság ezzel szemben az, hogy a magyar diákok közössége 1591 után majdnem másfél évtizeden át még éppenséggel virágzott. Ami pedig magának Wittenbergnek és Szászországnak a szellemi orientációját illeti, az itteni légkör talán soha sem volt telítve annyi ellentmondásos törekvéssel, ezen belül annyi humanista aspirációval és lelkesedéssel, mint különösen az 1580—90-es évek fordulóján, de még később is, kb. a XVII. század elejéig.

A szászországi politika és művelődés a XVI. század második felében, több alkalommal is, rendkívül nagy változásokon ment keresztül. 1570-től 1574-ig tartott az első olyan időszak, amikor bizonyos humanista és polgáris törekvések a fejedelem,

¹ Száznál több kéz tünteti föl a saját aláírása fölötti ajánlásokban az album tulajdonosának nevét, s mindenki ugyanazt a névalakot használja, csupán helyesírási változatokban: Emericus Uyfalvi, Vifaluy, Wjfalvi stb.; a teljesebb névalaknak nyomát se találni, rövidítve se. Nyomatott munkáiban viszont elég gyakran használja Újfalvi a teljes névalakot, vagy annak rövidítését. Valószínűleg azért, mert ekkor már egy másik Újfalvi Imre is folytat irodalmi munkásságot s tőle akarja magát megkülönböztetni. Talán nem túlzás ezt föltételezni „az első olyan magyar literátorról, akiben tudatossá válik a szerzői tulajdon fogalma” (Klaniczay 175.)

² Az idézet Csomasz-Tóth Kálmán könyvéből való (141.), ahol nagyon helyesen hangsúlyozza, hogy Újfalvi tehetségének mértéke nem éri el Rimavét, vagy Szenczi Molnárét. Kétségtelen azonban, hogy ez csak az írói, költői tehetségre vonatkozik. Művelődéspolitikai és irodalom-szervező ambícióban és teljesítményekben — úgy tűnik — senki nem haladta meg Újfalvit a magyar kortársak közül.

az udvar támogatását is élvezték, s amikor Melanchthon közvetlen tanítványainak és híveinek nagy szerep jutott az egyetemeken, az egyházban, de közvetlenül a politikai életben is. Hamarosan leszámoltak velük. A politikusok és értelmiségiek közül sokan veszítették el állásukat; néhányan hosszabb ideig tartó börtönbüntetést szenvedtek (köztük Peucer, Melanchthon veje).

1586-ban az új fejedelem, I. Keresztély megint csak változtatott az állapotokon. Uralkodásának fél évtizede alatt sok tekintetben polgári érdekeket képviselő, művelt államférfiak kezébe került az irányítás. A partikuláris, nemesi-rendi igények korlátlan érvényesülése nem volt lehetséges többé. Az új vezetők sem törődtek a szélesebb néprétegek sorsával; elég határozottan fogtak azonban hozzá saját reformterveik megvalósításához. A központi hatalom megszilárdítását szolgáló belpolitikai intézkedéseket logikusan egészítette ki a művelődés átalakítása. Így a fejedelmi iskolák és az egyetemek „teologizált” tananyagát csökkentették, a humanista stúdiumok és a gyakorlati természettudomány oktatása pedig gyorsan föllendült. A viszonylag liberális művelődéspolitikai olyan külügyi-diplomáciai irányvonalnak volt alárendelve, amely az európai protestantizmus minden következetes áramlatával való összefogást célozta. Ilyen körülmények között egy — Pfalz-tól és Németalföldről Kelet-Európaig húzódó — protestáns front kialakításában és megerősítésében rendkívül fontos szerep várt Szászországra. Az I. Keresztély halála, 1591 szeptembere utáni hónapokban és években azonban újabb éles fordulat következett, aminek térben és időben messzeható jelentősége volt. A Habsburgokkal egyezkedő konzervatív rendek fölülkerekedése döntően befolyásolta az erőviszonyokat a harminc éves háború küszöbén — Közép-Európában s az egész kontinensen.

Mindez heves reakciót váltott ki a vallási ideológia, a tudomány, az irodalom és a művészetek világában is.

1586—1591 között olyan politikai párt uralkodott Szászországban, amely egyik elsőrendű feladatának tekintette az orthodox lutheranizmus monopolhelyzetének felszámolását. Ebben fő szövetségese Melanchthon késői követőinek tábora volt. A hatalom urai rehabilitálták, majd a művelődés, de a politika területén is messzemenően fölhasználják céljaik érdekében a „filippista” értelmiség színe-javát. A világiak magas udvari méltóságokba kerültek, a prédikátori rendhez tartozók pedig az egyházkormányzásban, illetve a wittenbergi vagy a lipcsei egyetemen futottak be szédítő karriert. Más kérdés, hogy mindez milyen mértékben szolgálta titkos, vagy nyílt „kálvinista behatolási kísérletek” céljait. Ettől függetlenül kétségtelen, hogy a Nikolaus Krell kancellár által vezetett politikai csoport uralma és a polgári reformok egész sorának bevezetése nagyon kedvezett a legkülönbözőbb német humanista áramlatoknak.³

Fölelénkül a külföldi művelődés iránti wittenbergi érdeklődés is; különösen Kelet-Európa s legfőképpen Szilézia és hazánk került a figyelem középpontjába.

Soha nem volt annyi jelentékeny magyar humanista és általuk kísért főúri sarjadék Wittenbergben, mint a 80-as 90-es évek fordulóján: Krakkai Demeter a kitűnő humanista orvos, Bánffy Ferenc, Eszterházi Tamás, mindenekelőtt azonban Baranyai Decsi János és Forgách Mihály, akik kétségkívül a magyar későreneszánsz legjelen-

³ A késői szász filippizmus gazdag irodalmából ld. főként Thomas Klein rendkívül alapos, bár vitatható szemléletű monográfiáját: Der Kampf um die zweite Reformation in Kursachsen 1586—1591. Köln—Graz, 1962. Részben ezzel vitázva fejtí ki álláspontját Gerhard Zschäbitz: Die Auswirkungen der Lehren Philipp Melanchthons auf die fürstentstaatliche Politik in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. (”Philipp Melanchthon — Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae”. Berlin, 1963. 190—226.) és u. ő: Zur Problematik der sogenannten „Zweiten Reformation” in Deutschland. (Wiss. Zschr. d. Univ. Leipzig, 1965, 505—509.)

tékenyebb irányadó egyéniségei közé tartoztak. Lipsius első hazai követői ebből a humanista Wittenbergből indultak; s Giordano Bruno kortárs magyar ismerői és tisztelői is. Rendkívül jellemző, hogy milyen nagy becsülete volt itt ekkor, a magyarok körében merészen elfogulatlan, humanistáknak, Dudith Andrásnak (majd emlékének).⁴

Újfalvi Imre azonban 1591 nyarának végén érkezett Luther és Melanchthon városába, iratkozott be a híres egyetemre, és ezután töltött ott majdnem négy esztendő. Az ő szempontjából tehát az a legérdekesebb: mi történt 1591 után? Krell kancellár letartóztatása és egy sor filippista vezető leváltása már mindjárt az Újfalvi kiérkezése utáni hetekben bekövetkezett. Tévedés azonban az a beállítás, mintha ez a politikai fordulat, egycsapásra véget vetett volna a szászországi későhumanizmus fejlődésének és hatása kisugárzásának! Magát a kancellárt még egy évtizedig fogvatartották ítélet nélkül, és csak 1601-ben merték kivégezni. A wittenbergi egyetemen pedig a hivatalos teológiában nagyon erős szerepet kapott ugyan ettől kezdve a lutheránus orthodoxia; de ez távolról sem érezte azonnal és gyökeresen a hatását minden tudományágban és a város egész szellemi életében. Jónéhány kitűnő — antiorthodox — melanchthoniánus beállítottságú — filológus, történész és különösen sok természettudós professzor maradt meg hivatalában ebben az évtizedben is. Így bizonyos értelemben az 1586-os Wittenbergtől — a kiváló, magyar származású orvos és természettudós, Jessenius professzori tevékenységén át — a modern atomizmus egyik legkitűnőbb képviselője, Jessenius tanítványa, Daniel Sennert XVII. századi munkásságáig — lehet beszélni folytonosságról.⁵

Már 1591 őszén eldőlt a szászországi későreneszáns sorsa. A maradék humanista pozíciók védelmezői nem élveztek ettől fogva sem a hatalom, sem a vakhitű tömegek bizalmát; nem léphettek föl nyíltan, s gyakran kényszerültek megalkuvásra. De léteztek, s részük volt abban, hogy a későbbi nemzedékekhez is eljutott valami a reneszánsz és a következetes reformáció örökségéből.

A századvég küzdelmes wittenbergi szellemi életének egyik magyar tanúja volt Újfalvi Imre, és nem egy a sok közül csupán, hanem az üldöztetés veszélyét vállaló magyar csoport vezetője! Ezt nem hangsúlyozzák eléggé életírói; Wittenbergben inkább munkássága konzervatív, sőt provinciális elemeinek „magyarázó okát”, forrását keresik és vélik megtalálni sokan.⁶ Vajon mi a valóság?

Újfalvi a wittenbergi magyar coetus idősebbrendű tagjai közé tartozhatott; a maga költségén járt az egyetemre, az iratok — a szokástól eltérően — nem nevezik meg peregrinációjának patrónusát. Talán korával, tapasztaltabb, önállóbb voltával is összefügg, hogy a beiratkozása utáni esztendő derekán hazaküldik, főként a magyar Bursa anyagi nehézségeinek enyhítése céljából, segélyeket gyűjteni; részben azonban egészen bizonyosan azért is, hogy tárgyaljon, tanácsot kérjen a legfőbb

⁴ Részletes kidolgozást érdemelnek ezek a kapcsolatok; egész későreneszáns művelődésünk egy fontos fejezetéről addig csak néhány forráskiadvány tájékoztat: diáknévsorok, a „coetus” anyakönyve és más iratai, latin versek. (Az irodalom legújabb összeállítását Herepei János „Külső-országokbeli akadémiák magyarországi hallgatói” c. bibliográfiája adja: Adattár III. köt. 3. fej.) — A Melanchthon-recepció kérdéseivel sok tanulmány foglalkozik (fölsorolásuk és új adatok: Borzsaák I. ItK 1965, 433—446.); a *késői, századvégi filippizmusra és kelet-európai hatására* azonban alig térnek ki. — Wittenbergi „Collegium Dudithianum” alapításának tervére ld. Jean Faludi: *André Dudith et les humanistes français*. Szeged, 1927. 55. és Pierre Costil: *André Dudith humaniste hongrois*. Paris, 1935. 208—209.

⁵ Ezekről az összefüggésekről újabban nyomatékosan szól Eduard Winter: *Frühaufklärung*. Berlin, 1966. 56—57. — A „humanista Wittenberg” egyetemén nagy pedagógiai sikereket arató Brunoról és magyar hatásáról Koltay—Kastner Jenő írt alapos tanulmányt: It 1950, 101—107. és bővebben: *Amici, nemici e studiosi di G. Bruno in Ungheria*. Rivista di Filosofia. Torino, 1951.

⁶ Kiss Sándor meg éppen mentséget próbálja Újfalvit: Wittenberg, s „az egyetem szelleme maradandó benyomást... nem tudott gyakorolni reá”. (Et 1959, 221.)

kérdésben: kitartson-e — és hogyan — az üldöztetés veszélyének kitett kis magyar közösség a reformáció városában? A hazaiak véleménye úglátszik határozott igen volt. És ennek a csoportnak az élére, amely a nehézségeket vállalta, éppen Újfalvi került: ő volt a magyar coetus szeniora attól a naptól kezdve, amikor újra megengedték magyar diákok jelenlétét az egyetemen.⁷

Nagyjából ennyi az, ami a korábban publikált forrásokból is kiderült. Mit tudhatunk meg ezen kívül az album adataiból?

Mindenekelőtt föltűnő, hogy milyen sok bejegyző választ jelmondatul Melanchthon-idézetet. Fontos mozzanat ez; különösen akkor, ha arra gondolunk, hogy a protestáns ortodoxia hivatalos képviselői a XVI. század végén már egyre nyíltabban támadták „Germánia tanítómasterét”.⁸ Az albumban található Melanchthon-émlékek között akad olyan, ami újdonságot jelenthet az életrajzi és ikonográfiai irodalom számára is. Így a bretteni „ludi moderator”, Elias Pancratius 1595 októberében Újfalvi albumába jegyzi azokat a verssorokat, amelyek „ad effigiem Philippi Melanchthonis in turri Brettæ ascripti leguntur”. A Baden melletti Bretten városka, a nagy humanista szülővárosa a XVII. században porráégett. Valószínű, hogy a korai Melanchthon-kultusz egy bizonyítékát éppen Újfalvi albuma őrizte meg.⁹

Volt már szó arról, hogy a politikai és a vallási-ideológiai küzdelmek szempontjából „semlegesebb” tudományágak képviselői 1591 után is viszonylag zavartalanul dolgozhattak Wittenbergben. A fent már említett természettudósokkal Újfalvi nem találkozhatott. A filológusok és történészek közül emeljük ki Nicolaus Reusnernek (1545—1602), az album keretétől szolgáló egyik képes nyomtatvány összeállítójának nevét. Ez a polihisztor jogtudós, aki diplomataként és professzorként a német nyelvterület majd minden jelentősebb városában megfordult — jelentékeny hatást gyakorolt a magyar szellemi életre. Különösen a magyarországi török háborúk forrásait közreadó híres gyűjteményét használták föl sokan íróink közül Zsámboktól Zrínyiig. Újfalvi 1595. január 11-én iratja vele alá emlékkönyvét.¹⁰

Mattheus Dresser (1536—1607) a melanchthoniánusok első csoportjával még 1574-ben kénytelen volt elhagyni Wittenberget. Őt Újfalvi Lipcsében kereste föl 1593. május 8-án. Az ottani egyetem görög—latin—történelem professzoraként — mint Joachim Camerarius utóda — haláláig Melanchthon eszméinek híve maradt. A szász történetírás szempontjából sem jelentéktelen, s német lexikális munkákban „az utolsó humanisták egyike”-ként emlegetett Dresser érdeklődése az antik klasszikusoktól az aktuális politikai eseményekig, szűkebb hazájától Etiópiáig és Kínáig terjedt. Magyar pártfogóinak két fontos munkáját ajánlotta, s tanítványai között is voltak magyarok.¹¹

⁷ Géza Szabó: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613. Halle/S., 1941, 110, 112, 143. stb.

⁸ G. Zschäbitz is említi az id. tanulmánykötetben (226.) a hírheft esetet, hogy a XVII. század elején egy vezető wittenbergi teológus nyilvános vitaközlésen letépte Melanchthon képét a falról s megtaposta. De ez csak a kirívó példák egyike.

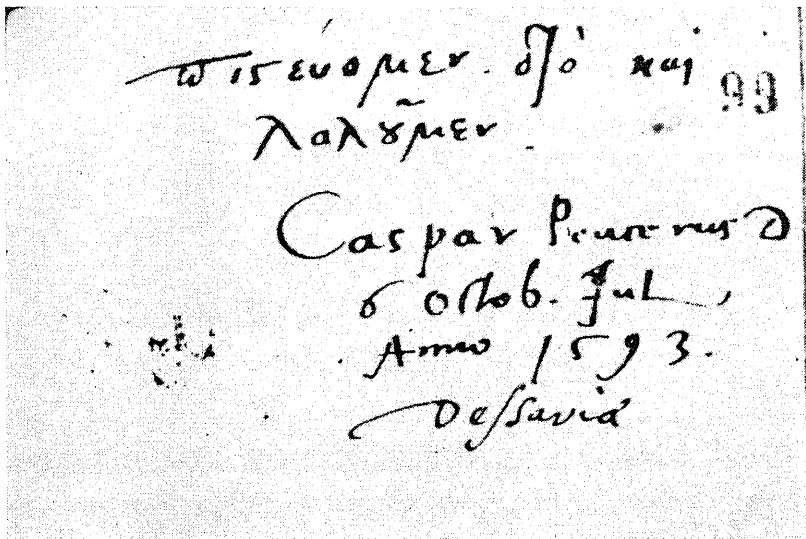
⁹ Vö. Otto Beuttenmüller: Das Melanchthon-Gedächtnishaus in Bretten (Baden) und seine Geschichte. (A 3-ik jegyzetben id. gyűjteményes kötetben: 288—290.) — Az albumjegyzékek a kézirat 69a, ill. 169b. és 134a. lapján.

¹⁰ Album 75a. — Reusnerhez ld. ADB (Allgemeine Deutsche Biographie) 28, 299—302; Turóczy Trostler: Magyar irodalom — világirodalom. I. Bp. 1961. 153, 167; az utazások szempontjából is fontos művét leírja Apponyi: Hungarica, I. 477.

¹¹ Album 213b; ADB 5, 398—401; „einer der letzten humanisten überhaupt...”: NDB (Neue Deutsche Biographie) 4, 112; magyar pártfogói: Mágocsi Gáspár és Forgách Mihály, vö. AppHung I. 514; magyar tanítványait emlegeti ADB ill., egyet közülük — az elhunyt Tholnai Garai Jánost — 1589-ben ő búcsúztat (RMK III, 799.) — Ld. még Costil i. m. 74. s alább a 93. jegyzetet.

1593-ban Újfalvi nemcsak Lipcsében járt, hanem Szászország és a szomszédos fejedelemségek több városában. Március elején Görlitzben — a lausitzi filippizmus központjában — a városka gimnáziumának rektorát Martin Myliust (1542—1611) látogatja meg, akinek első munkája jellemző módon a „Chronologia scriptorum Ph. Melanchtonis” volt.¹² (Görlitz és iskolája különben is megérdemli a magyar kutatás figyelmét: a felsőmagyarországi kriptokálvinizmus kimagasló képviselői itt tanították fiaikat, Szenci Molnár Albertnek is voltak görlitzi kapcsolatai, a fiatal Miskolci Csulyak István pedig hosszabb ideig tanult az ottani gimnáziumban.¹³)

A filippista értelmiség vezetőivel való kapcsolat szempontjából azonban Újfalvi *anhalti utazásai* a legfontosabbak. Az albumbejegyzések tanúsága szerint legalább két

99a: Caspar Peucer

alkalommal töltött néhány napot vagy hetet az Anhalt városaiban menedékre talált szász melanchthoniánusok körében. 1593. október 6-án (az új naptár szerint 16-án) jegyzi be nevét az albumba Caspar Peucer (1525—1602), a híres humanista orvos, Melanchthon veje, aki a matematika és medicina professzora, s a filippisták vezetője volt Wittenbergben 1574-ig, amikor a luteránus ortodoxia börtönbe juttatta. Szabadulásától haláláig (1586-tól 1602-ig) anhalti orvos és tanácsos. Újfalvi is Dessauban látogatta meg,¹⁴ de talán az egész őszy folyamán az anhaltiak vendége

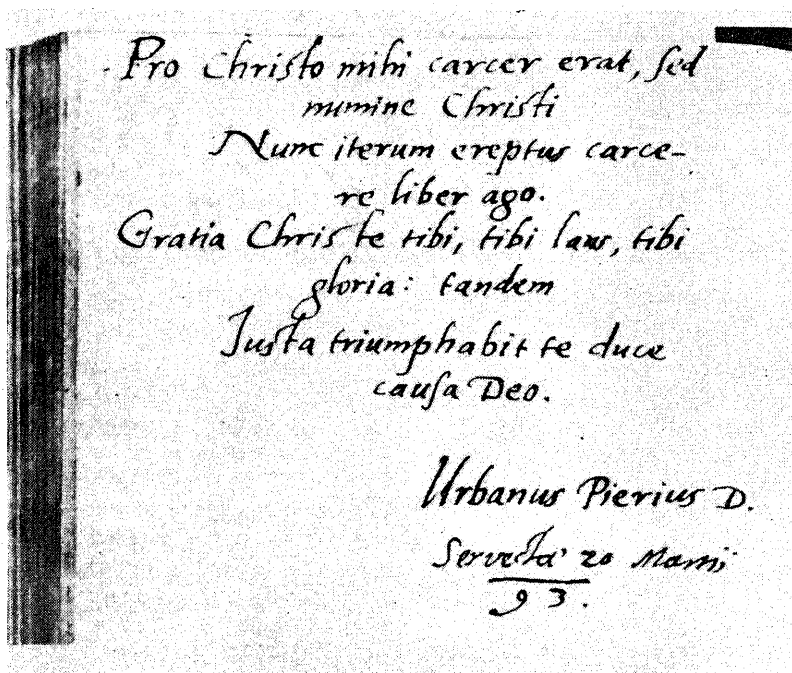
¹² Album 196b; ez a Mylius nem azonos ugyancsak görlitzi névrokonával és kortársával, Martin Mollerrel (1547—1606), kinek 1593-ban kiadott „Manuale”-ját Zólyomi Perinna Boldizsár majd Pápai Páriz magyarította. Vö. Jöcher III. 574. és 794.

¹³ Vö. Szenci Molnár Albert naplója. . . Dézsi kiad. Bp. 1898. 65—72, 115; RMKT XVII/II. 288—289. — Vö. még H. Kunstmann: Die Nürnberger Universität Altdorf und Böhmen. Köln—Graz, 1963. 93 (31. j. Filiczki J.?) 122, 203—225 (cseh diákok G-ben). — Bruckner Gy.: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. Bp. 1922. (cipszerek G-ben).

¹⁴ Album 99a: 1593. október 6/16. — A Peucerre vonatkozó gazdag irodalomból ld. ADB 25, 552—556; D. Cantimori: Umanesimo e luteranesimo de fronte alla scolastica: C. P. (Studi Germanici 1937, 417—438.); E. Benz: C. P.-s slawische Beziehungen. Zschr. f. slav. Phil. 1939, 286—306; Costil i. m. 185—186, 369.

volt, hiszen már szeptember 4-én Zerbst városában írta hozzá emléksorokat P. Christ. Joh. Ripensis Danus.¹⁵ Aligha kerülte el ekkor azokat a jelentősebb zerbsti vezető értelmiségieket, akikkel ugyanebben az évben március végén már találkozott. Kétségtelen, hogy a filippista későhumanizmussal való kapcsolatok legjelentősebb epizódjának kell tartanunk az 1593. március 20–21-i látogatást. Jacob Eysenberg, Wolfgang Amling és Urban Pierius jegyzik be ekkor nevüket Újfalvi-emlékkönyvébe.¹⁶ Amlingről (1542–1606), a zerbsti gimnázium egyik alapítójáról tudjuk, hogy a wittenbergi ortodoxia elkeseredett ellenfele, Peucer jóbarátja volt. Az 1580-as évek végén a szabadabb gondolkodású szász vezetők szerették volna meghívni professzornak Wittenbergbe.¹⁷

Urban Pierius (Birnbaum, 1546–1616), a XVI. század utolsó évtizedeinek letehetségesebb szász teológusa és egyházpolitikai vezetője, akit Krell kancellár támogatott pályáján. 1590–91-ben a támadások keresztüzébe került: színtelen naponta jelentek meg ellene paszkvillusok, s Drezdában a lutheránus ortodoxok által föltüzelt tömeg a házát is megostromolta. A fordulat után azonnal börtönbe vetették, ahonnan 1593 februárjában sokaknak — köztük Erzsébet angol királynőnek — a közbenjárására szabadult csak ki.¹⁸ Figyelemre méltó, hogy alig néhány héttel azután

122b: Urban Pierius

¹⁵ Album 240b.

¹⁶ Album 122a—b. — Tehát Újfalvi, széniorrá választásának másnapján (!) már Zerbstbe látogat.

¹⁷ ADB 1, 399; NDB 1, 249; Th. Klein im. 94—95.

¹⁸ ADB 26, 117—122; Th. Klein passim. — Pierius későbbi éveire a jelen cikk még visszatér.

már ott találjuk nála — az anhalti száműzetésben — a wittenbergi magyar coetus szeniorát. Az Újfalvi albumába bejegyzett vers^{18/a} is a hitéért, meggyőződéséért vállalt üldözés friss emlékét idézi, s aligha maradt hatás nélkül az emlékkönyv tulajdonosára, akinek másfél évtizeddel később a Pieriusénál is keservesebb sorssal kellett szembenéznie.

Újfalvi ismételt — 1593 tavaszi és őszi — látogatásai a száműzött melanchthoniánus vezetőknél mindenképpen nagyon jelentősek: a Wittenbergben megmaradt magyar diákok közösségének további szellemi orientációja miatt is. Ezek az adatok azonban még tovább szaporíthatók olyan albumbejegyzésekkel, amelyek a megelőző és a későbbi években ugyanennek az áramlatnak a híveivel való találkozásokról tanúskodnak. Az ilyen ismerősök között nem kis részben vannak világiak is: Marcus Gerstenbergk kancellárral az élen a weimari udvarban működött ismerősök egész kis csoportja;¹⁹ Martin Coler a jogtudományok doktora, aki magas udvari tisztséget viselt az 1592-es fordulat utáni elbocsátásáig;²⁰ Valentin Espich wittenbergi professzor, a híres orvos (ugyanakkor jutott arra a sorsra).²¹

Ide kívánczok Friedrich Sylburg (1536—1596) neve; Heidelbergben működött — Újfalvi is ott találkozott vele —, de igen jó kapcsolatban volt a szász filippisták politikai vezetőivel; igazi humanista, aki egy-egy nyomda mellett folytat jelentős klasszika—filológiai munkásságot.²² Simon Stenius (Stein, 1540—1598 után?) az etika és görög nyelv heidelbergi professzora is itt említhető.²³

Súlyos személyes drámák tanúja volt Újfalvi Imre Szászországban, ahol annyi tehetséges ember pályája ívelt föl és hanyatlott azután alá igen hamar — éppen az ő kikerkezése utáni hónapokban. A thüringiai származású Cristoph Gundermann (?—1622) halberstadti rektorból lett 1590-ben a lipcsei Tamás-templom lelkésze, majd — Krell kancellár pártfogoltjaként — úgyszólván hetek alatt: teológiai professzor, doktor és püspök, az ortodox klérus nagy bosszúságára. A lutheri tanítások elleni támadásai ettől fogva a mindennapi élet és a politika területére is kiterjednek. Nem marad a szűk dogmatikai viták szintjén, hanem harcol például a vezető papságnak a világi, különösen a politikai ügyektől való távoltartásáért. Nem csoda, hogy „istentelen kapitulánsnak” tartják ellenfelei, amiért védelmébe vesz egy olyan okoskodást, amely szerint „a nagyságos Úristen már eljutott odáig, hogy nincs szüksége többé a teológusok segítségére” a politikában. A fordulat után, Lipcsében elsősorban ő ellene irányul a föltüzelt diákság és a csőcselék dühe: látványos „pert” rendeznek a háza előtt, a halálát követelik. Menekülni próbál, de közben Naumburgban 1591 novemberében elfogják. Csak reverzális ellenében szabadul börtönéből a következő évben. Gundermann a kötelezvényben ígéretet tesz arra, hogy csendesen és békésen fog élni szülővárosában. Ekkorra azonban felesége — aki a

^{18/a} „Pro Christo mihi carcer erat, sed numine Christi Nunc iterum ereptus carcere liber ago Gratia Christe tibi, tibi laus, tibi gloria: tandem Iuxta triumphabit te duce causa Deo.”

¹⁹ Album 188a—b. — Wolfgang Spelt és Günther Schneidewein udvari tanácsosok mellett Gerstenbergk kancellárt azért is merem itt említeni, mert a melanchthoniánus M. Dresser Oratio de bello Turcicoját neki ajánlja (AppHung III, 1937.).

²⁰ Album 191b; Th. Klein 149.

²¹ Album 83b. (Wittenberg 1592.) — Orvosi pályájáról és kényszerű távozásáról ld. F. Pick: Jessenius 1926. 16—17. — A legújabb Melanchthon—bibliográfia első kötetében sok adat található görlltzi, zerbsti kiadványokra, valamint a már említettek közül Dresser (No. 551. 566—7 stb.), Mylius (538), Amling (715) írásaira. Wilhelm Hammer: Die Melanchthonforschung im Wandel der Jahrhunderte. Ein beschreibendes Verzeichnis. I. Gütersloh, 1967. — Espich eml.: No 541.

²² Album 109b; ADB 32, 282—285; Th. Klein 62. — Lipsius szűkebb baráti körébe sorolja Sylburgot J. L. Saunders: Justus Lipsius. The Philosophy of Renaissance Stoicism. New York, 1955. 65. — De különösen jó, munkatársi kapcsolat fűzte Dudith-hoz. Vö. Costil i. m. passim.

²³ Album 24; ADB 36, 43—44; Hammer 730.

fogság idején várta hetedik gyermekét — várandós állapotban öngyilkos lett. A legtöbb életrajz úgy tarja számon, hogy tényleg visszavonult Thüvingiába és ott maradt haláláig. Újabban tudjuk, hogy legkésőbb 1595 novemberében Pfalzba költözött. Újfalvi albumába Heidelbergben ugyanebben az évben, május 9-én ír be egy Pindarosz-idézetet. A bejegyzés — amely nem hozható kapcsolatba Újfalvi egyetemi tanulmányaiival — Gundermann (eleinte talán illegális) áttelepülésének eddig legkorábbi datált bizonyítéka.²⁴

A már korán pfalzi területre menekült melanchthoniánusok közül — akikkel Újfalvi csak 1595-ben ismerkedhetett meg — kiemelkedik Petrus Calaminus (1556—1598), a sziléziai származású tudós. Az 1570-es évek végén Dudith András házában

Iustus ut palma
florebit. 187

Petrus Calaminus
S. Th. d. et professor
scripsit Heidelbergo
9 May A° 1595.

187a: Petrus Calaminus

volt nevelő. Már akkortájt is voltak összetűzései az elfogult lutheránus álláspont képviselőivel. Nem véletlen hát, hogy éppen 1590-ben hívták meg Wittenbergbe professzornak, akkor, amikor a szabadabb fölfogás hívei örömmel üdvözölhették a melanchthoni „Loci Communes” elemzésének szentelt és a lutheránus dogmákat bátran bíráló előadásait, írásait.²⁵ Calaminus egyik legjobb tanítványával, Daniel Claepius-szal Újfalvi még Wittenbergben találkozott.²⁶

Mindezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy 1591 és 1594 között Újfalvi Imre egy grandiózus kísérlet első kudarcainak volt a tanúja, de ugyanakkor látta — és átélte, hiszen maga is cselekvően támogatta — a legjobbak szívós küzdelmét a megmaradásért, az elért vívmányok megtartásáért. Mire irányult kísérletük? Semmiképpen sem pusztán arra, hogy Melanchthon, vagy éppen Kálvin tanai kerüljenek a lutheri dogmák helyébe! Akár helyeseljük, akár nem a „második reformáció” elnevezést — mindenképpen filippista, kálvinista és nem utolsó sorban

²⁴ Album 152a; ADB 10, 126 szerint ígéretét megtartotta, és „... lebte als Privatmann in seiner Geburtsstadt, wo er auch gestorben ist.” Későbbi Pfalzba költözéséről már tud Th. Klein im. 107.

²⁵ Album 187a; ADB 3, 692; Th. Klein 101—102, 139; Hammer 594; Costil 174.

²⁶ Album 246a; Th. Klein 142.

humanista értelmiségiek, s az általuk szolgált osztályok közös reformtörekvéseiről volt itt szó. A cél a pedagógiában és a tudomány legkülönbözőbb ágaiban a skolasztikus maradványok eltüntetése; a feudális rendi érdekek konzervatív egyházi és világi képviselőinek letörése; a tan után most már „az élet” megreformálása. A szász fejedelemség kül- és belpolitikájában is új utakra léptek e törekvések képviselői. A „polgár-kancellár” politikai programja aligha érdekelte közelebről Újfalvit. A humanista reformok és az ortodoxiával szembenálló vallási oppozíció hősiességű erőfeszítései annál inkább.

*

Újfalvi Imrének Szászországtól távolabb, sőt peregrinációs körútja utolsó szakaszában is volt találkozása Melanchthon-követőkkel.²⁷ Példaképpen elég talán megemlíteni, hogy 1595 októberében néhány napot vagy hetet töltött a tübingeni egyetemen s ott megismerkedett azokkal a „diplomata-tudósokkal”, akik a keleti kereszténységgel való kapcsolatok megteremtésének melanchthoni indítású terveit igyekeztek valóra váltani. A magyarországi politikai és művelődési élethez is keleti utazásaik során kerültek közel.²⁸

A filippizmus Újfalvi-értékelésünk számára talán azért a legfontosabb, mert az egyetlen olyan későhumanista (vagy, ha úgy tetszik keresztény-humanista) áramlat, amellyel már kisdíák korától kezdve „ismeretségben” volt. Több tanára is ahhoz a körhöz, vagy generációhoz tartozott, amely már elfogadta a korai református ortodoxia szellemét, de még erős szálakkal kötődött a melanchthoni reformációshumanista eszményekhez.²⁹

Különösen jelentős azonban, hogy Újfalvi pedagógiai munkájában olyasvalakit választ példaképül, aki a Károlyi Péteréknél sokkal nyíltabban, állhatatosabban képviselt ellenzéki-antiortodox álláspontot. Egyedül Thoraconymus Mátyást (mh. 1592. k.) emeli ki tanárai közül: hálásan és rendkívül melegen emlékezik meg róla, aki hosszú ideig taníthatta Újfalvit Sárospatakon. Előzőleg azonban aktív része volt a felső-magyarországi kriptokávinista küzdelmekben és a melanchthoni szellemű iskolai reformokban. Sok megaláztatásban és szenvedésben volt része;

²⁷ Külön földolgozást érdemelne Újfalvi kapcsolatai „cseh testvérek”-kel, lengyel protestánsokkal, valamint skandináviai származású diákokkal és értelmiségiekkel. Ezek többségét is a melanchthonianusok közé számíthatjuk.

²⁸ A tübingeni találkozásokról is külön kellene beszámolni. Martin Crusius és Stephan Gerlach (album 154b. ill. 38b.) keleti kapcsolatairól összefoglalások: G. E. Zachariades: Tübingen und Konstantinopel. Göttingen, 1941. és E. Benz: Wittenberg und Byzanz. Marburg, 1949. — Gerlach naplójából magyar vonatkozású részleteket közöl: Szalay László: Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán. Pesti Napló, 1858. 77—88. sz. — Fontosabbak azonban maguk az egykorú kiadványok, ahol pl. Crusius tübingeni magyar tanítványaira is sok fontos adat található, különösen a Hodoeporicon-szerző Kassai Dávid Zsigmondra és körére (vö. AppHung I, 477, 495, 508.).

²⁹ Jellegetesen kettős-arculatú alakja például a kor művelődésének Károlyi Péter (Újfalvi kedves tanárának, Szikszai Fabricius Balázsnak a baráti köréből): „mindvégig megmarad a reformáció humanista vonalán”, „tudatosan nem vállalja Kálvin fejtegetéseit”, az úttörő reformátorok nevei közül egy fősorolásban egyedül a Melanchthonéi szedeti csupa nagybetűvel, s az ő pedagógiai módszerét veszi át; teológiai munkásságával mégis éppen Hodászi számára lesz követésre méltó, „tündöklő csillagh”. (Vö. Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1949. 155, 277; Nagy Kálozi Balázs: Károlyi Péter. Studia et Acta Ecclesiastica. II. Bp. 1967, 475, 482, 515.) — Ezt a példát azért érdemes itt fölidézni, hogy a maga bonyolultságában lássuk: a melanchthoni örökségtől nemcsak bátor ellenzéki-humanista föllépéshez, hanem az ortodoxia szolgálatához is el lehetett jutni. A fősorolt „filippista hatások” egymagukban Újfalvit se predesztináltak tehát arra, hogy a merész reformok, majd az eltökélt lázadás útjára lépjen! Így ez a példa is — mint sok más mozzanat — figyelmeztet arra: nem mellőzhetjük a konkrét helyzet, s még a lelki alkati és a lélektani szituáció elemzését se, ha meg akarjuk érteni, hogy miért és miképpen vált Újfalvi a „késő-humanista típusú heterodoxia” jelentős képviselőjévé.

legtöbb szolgálati állomását nem önként hagyta el; élete homályba vesző végéig gyakran volt „házájában száműzött”. Őbenne talán megtaláljuk a rokon lelki alkatot, főleg pedig azt a sorsot és azt a magatartást, ami példa lehetett a tanítvány számára akár az évekkel később oly elszántan vállalt megpróbáltatások idején is.³⁰

Újfalvi később Nagybányára került rektornak, s azon a tájon ilyenfajta küzdelmek nem folytak. Az északi megyék filippistáival mégis bensőséges kapcsolatban maradt, ami nem szakadt meg wittenbergi diákoskodása idején sem. Az albumból tudjuk, hogy hazautazása alkalmával, 1592. szeptember 29-én Lőcsére is ellátogatott, s találkozott gimesi Forgách Jánossal, Thököly Istvánnal és Békési Gáspárral.³¹ Ezt egészíti ki egy lényeges — eddig figyelmen kívül hagyott — adat: a felső-magyarországi filippizmus talán legjelentékenyebb képviselője, Ambrosius Lám Sebestyén utolsó, nyomtatásban megjelent munkájának ajánlóleveléből arról értesülünk, hogy a könyv szerzője Thököly Sebestyén fiától, a külföldi tanulmányúton levő Istvántól „a megelőző őszkor a tudós Újfalvi Imre útján örvendetes tartalmú levelet kapott”.³²

Lám Sebestyén ajánlólevele amúgyis érdekes: „az új világ városaira” (!) is kiterjedő beszélgetésekről, sziléziai könyvtárak s hadi létesítmények megtekintéséről, barátai s a Thököly-rokonság tudományos, irodalmi eredményeiről és szinte lelkesedéssel számol be; egy igazi humanista friss, világias érdeklődésével. E sorokból is nyilvánvaló, hogy melanchthoniánus „kriptokálvinistáink” szellemi orientációja nem maradt az egyhangú úrvacsora-viták szűk korlátai közt!

Találhatók-e nyomok a filippizmussal való érintkezésre, a melanchthoni eszményeknek, gyakorlati programoknak az ismeretére s elfogadására Újfalvi *itthoni munkásságában*? Erre a kérdésre habozás nélkül válaszolhatunk igennel, azóta, hogy rendelkezésünkre áll pedagógiai tankönyvének elemzése. Innen idézhetjük, hogy

³⁰ Thoraconymust nemcsak magasztalja a hűséges tanítvány, Újfalvi, hanem hosszabb részt idéz Orthographia című — Zoványi lexikoncikkei szerint ma már ismeretlen! — munkájából. (Nagy Kálozi: RefEgyh 1968, 18.) — Thoraconymus (Cabath) Mátyás egyébként az „első filippista periódusban”, 1569—1571 körül tanult Wittenbergben; levelei és iratai bizonyítják, hogy a késmárki iskola élén Melanchthon szellemében tanított. Szombathi nyomán írt életrajza: SpFüz 1864, 412—420; fontos részleteket világít meg: Adalékok Zemplén vármegye múltjából. 1910, 333. — Tanári híre jellemző, hogy Deidrich György Hodoeporicon-ja Patak leírásánál megemlékezik róla. — Vö. még Johann Lipták: Geschichte des evang. Distrikual-Lyzeums A. B. in Keszmark. Késmárk, 1933. 20—21. — Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus a XVI. században. Ráday Kvt. K. O. 425. sz. 529, 534, 546. — Thoraconymus keserves sorsának, értékes munkájának jelentőségét nyomatékosan hangsúlyozta — szegedi fölszólalásában — Esze Tamás, s további kutatásokat sürgetett. — Addig is érdemesnek látszik „tallózni” az ellene készült írásokban. (Idézetek: Ráth György: Két kassai plébános a XVI. században. Bp. 1895. 48, 71—76.). Nem annyira a hang durvasága miatt (volt tanára, Eberhard így szól hozzá: „Oh hálátlan eb és gonosz kigyó . . . az anyának méhét rágó vadállat! Miért üzött el téged Késmárk és Kassa, iskoláiból? Azért, nehogy bemocskold a gyermeki erényt . . .” stb.). Inkább, mert utolsó, a 80-as évek végén írt munkáiban már a „komplett” eretnekség vádjá ellen kell védekeznie; még az ellen is, mintha „Servetus követőjeként Krisztus tiszteletének és dicsőségének kisebbitésére törne”! (Nem csoda, ha Apologia-ját drámai fordulattal—fogadalommal zárja: „Ezt a dolgot én, T. M. . . ezután is ugyanily módon fogom hinni, tanítani és vallani, ha mindjárt hitemet és vallásomat véremmel is kellene megpecsételnem.”) Adott-e okot a „vádlott” ellenfeleink arra, hogy még Servet nevét is emlegessék vele kapcsolatban? Aligha. Ilyesmivel másokat is gyanúsítottak alaptalanul. Mégsem volna érdektelen tisztázni: e vád, meg az a tény, hogy Sárospatakon sincs maradása (visszatér oda, ahonnan elűzték: Késmárkra!) — mindez együtt nem enged-e meg olyan föltételezést, hogy talán a református dogmákkal sem értett egyet maradéktalanul?

³¹ Lőcse, 1592. szeptember 29: album 127a—b.

³² Ráth György ITK 1894, 412—413. — Ráth közleményében az ajánlólevél 1594. januári dátuma csak sajtóhiba lehet, s így nem kell föltételeznünk, hogy Újfalvi 1593 őszén is járt itthon. Az ifjú Thököly Istvánnal bizonyosan hazafelé-útjában találkozott (peregrinációjának az albumból ismert állomásait egy újjal szaporíthatja ez az adat); itthon pedig mindjárt fölkereshette Lám Sebestyént. — Újabbán Ötvös Péter szakdolgozata foglalkozik e késmárki körrel.

„... a melanchthoni humanizmusból táplálkozik és pedagógiai eszménye is a nagy wittenbergi professzoréval azonos”.³³ Ugyancsak könnyű észrevenni, hogy Újfalvi legfontosabb ránkmaradt munkáiban, énekeskönyveiben, milyen gazdagon van képviselve Melanchthon öröksége. Magának a humanista-reformátornak nyolc szövege található például az iskolai énekeskönyv töredékében, s a tanítványok sem hiányoznak; a forrásul használt Ammon—Trost-féle kiadvány különböző változatai is részben a filippizmus hatását mutatják.³⁴

A Melanchthon tanításaihoz és tanítványaihoz fűződő kapcsolatokat bizonyosan érdemes volt a lehető teljességgel „regisztrálni”. Legalább olyan fontos azonban, hogy lássuk: a nagy humanista-reformátor néhány munkájának az ismerete, a hivatkozás örökségének bizonyos elemeire — a XVI. század végén elég általános jelenség volt református értelmiségünk körében. Ennél sokkal nagyobb figyelmet tehát a száz filippisták számúzótt vezetőivel való aktív együttműködés s a Wittenbergben megmaradt magyarok élén vállalt küzdelem: kockázatos és felelős „szerep”, olyan életre szóló élmény, amiben hasonló intenzitással talán Újfalvi egyetlen kortársának se volt része.

Ez az első eset, amikor Újfalvi a „nehezebb utat” választja: nem vándorol tovább a biztonságosabb Heidelbergbe, hogy a heves küzdelmek elől kitérve kizárólag studiumainak éljen.

II. Németalföld. Korai „arminiánusok”

A németalföldi utazás tartogatja számunkra a legtöbb újdonságot; már csak azért is, mert arról a korábbi találgatások során szó sem esett. Fontos tény pedig, hogy egyáltalán eljutott Újfalvi ebbe az országba, amelynek irodalmi és szellemi életével alig volt érintkezésünk az 1620-as évek előtt.³⁵ Ráadásul szinte „fölkészülten” ment oda, és — úgy tűnik — különösen mély benyomást gyakoroltak rá az ottani élmények.

Már útközben is meglátogatott holland emigránsokat, s a németalföldi szellemi élettől szoros kapcsolatot tartó értelmiségieket. Így 1595 április végén Franckenthalban fölkeresi a Pfalzban is németalföldi ügyet szolgáló van der Heiden család egyik tagját, *ifj Caspar Heydanust*, (akinek fia — Hollandiába visszatérve — az egyik legelső karteziánus teológus lesz, s tanítványai révén a magyar szellemi életre is hatást gyakorol majd).³⁶ Kölnben a nevezetes Hendrik van den Corput — a vallási vitákat mérséklő dordrehti prédikátor — fiát, *latinus nevén Abraham Corputiust* (1567—1597) látogatja meg Újfalvi.³⁷ (A forradalom és a háború egy-egy fordulata jónéhány holland családot sodort pfalzi földre vagy Kölnbe. Az ún. „kölni háború” — ezeknek az emigránsoknak a működésével is összefüggött, s a szomszédos kis nép szabadságharcának részeként került a történelembe.)

Talán egy másfajta fölkészülést se túlzás föltételeznünk: az irodalmi. Németalföldi humanisták műveinek előzetes ismeretét közvetve teszik valószínűvé az emlék-

³³ Nagy Kálozi B. i. m. 14.

³⁴ Csomász István K. i. m. 107, 152.

³⁵ Vö. Csipkay Sándor: Magyar—holland irodalmi kapcsolatok kezdetei. Bp. 1935. és újabban Adattár I. 273—312.

³⁶ Album 243b; ADB 11, 292—294; RGG² (Religion in Geschichte und Gegenwart) III. 121. — Abraham Heydanus, a fiú (1597—1678), a remonstránsok iránt is türelmes leydeni professzor munkásságának és magyar hatásának értékeléséhez ld. Turóczi—Trostler *im.* I. 176.

³⁷ Album 197a; NNBW (Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek) 2, 336—341; ADB 4, 501.

könyv egyes bejegyzései. Így említést tettünk már arról, hogy a híres orvosprofesszor, Johannes Heurnius sorai mellé írott — a könyvkötő által megcsonkított — glosszájában Újfalvi utal „Justus Lipsius kertje”-re. Talán nem túlzás ennek alapján arra gondolni, hogy a külföldi tanulmányokat folytató magyar ifjú már korábban megismerkedett az újszoicizmus egyik „alapíratával”, Lipsius népszerű fő művével.³⁸

Sok jel mutat még arra, hogy peregrinációjának éppen ezt az állomását maga Újfalvi különösen fontosnak tartotta, az ott szerzett benyomásokra intenzíven reagált. Ezt valószínűsíti a peregrináció egyetlen — de beszédes — forrása: az album. A bejegyzések „statisztikája” is tanulságos: éppen egy hónap jutott csupán a peregrinációból Németalföldre, az aláírások és jegyzetek közül azonban közel negyven „keletkezett” ott (több, mint a francia és angol nyelvterületen három hónap, vagy Wittenbergben három és fél év alatt). Még érdekesebb azonban s aligha tekinthető véletlennek, hogy Újfalvi *sajátkezű* följegyzéseinek legalább kilenczted része készült Hollandiában; s valamennyi igazán fontos — önálló, tehát nem pusztán egy-egy dátumot, vagy nevet korrigáló-magyarázó — jegyzet onnan való.

Így a fönt már bemutatott *egyetlen szubjektív mondat* — amely nagyon szűkszavúan, de első személyben vall a friss élményről, a tenger megpillantásáról — éppúgy Németalföldön íródott, mint ahogy a *tárgyi emlékek* iránti aktív érdeklődés bizonyosságai is mind ide vezetnek. Leosdinumban részletesen, több oldalon másolja az albumba az ottani templom középkori eredetű fölíratát.³⁹ Sajnos ezeknek a soroknak — Újfalvi (eddig előkerült) legterjedelmesebb összefüggő kéziratának — a közlésére vagy ismertetésére itt nem kerülhet sor. Szólni kell azonban a rotterdami bejegyzésről. A helybeli iskola rektorának 1595. június 28-án kelt sorai alá a nagy humanista, Erazmus emlékművén és szülőházán található szöveget jegyzi itt le Újfalvi.⁴⁰ Szepsi Csombor Márton a szobor fölíratát részben szó szerint ugyanígy idézi majd (csak két dátumban van eltérés).⁴¹

Az itt megmutatkozó érdeklődés nem véletlen és nem jelentéktelen: Erazmuszal egyidőben élt barátok és tanítványok meg a késői tisztelők közt nyugodtan beszélhetünk olyan időszakról, szinte évtizedekről, amikor nem volt túlságosan népszerű a türelmes, békét és megértést hirdető humanista. Magyari Istvánt is inkább a kivételek közt emlegethetjük a századfordulón. Újfalvi bizonyosan koráb-

³⁸ Az album 158b. lapján található — alább, Ramuszal összefüggésben fényképmásolatban is közölt — bejegyzést előző cikkünk úgy értelmezte: ez a férfi Lipsius „kertjéből” (tehát híveinek seregéből) való. Bán Imre figyelmeztet azonban arra, hogy Lipsius legfontosabb műve, a később magyarra is lefordított „De constantia” lapjain szerepel egy *valóságos kert*, talán az 1587-ben Carolus Clusius által alapított leydeni botanikus kert. Heurnius botanikával is foglalkozott; a glosszát Újfalvi a dátum mellé írta. Így kétszeresen indokolt föltételezni, hogy a jegyzet *szó szerint* értendő. (Talán arra utal, hogy a kertben találkozott a professzor a magyar diákkal.) Ebben az esetben pedig bizonyosra kell venni magának a lipsiusi munkának az ismeretét.

³⁹ Album 140b—142b.

⁴⁰ Album 131b: „In statua quae Roterodami in foro Erasmo Roterodamo posita est. Erasmus natus Roterodami oct. 28. A° MCCCCXLVII. Obiit Basileae XII. Julii An. MDXXXVI. — In aedibus verò in quibus natus hoc distichon legitur. Aedibus hiis ortus mundum decoravit Erasmus Artibus ingenuis, religione, fide.”

⁴¹ Szepsi Csombor Márton összes művei kritikai kiadásának apparátusában — RMPE I. Bp. 1968. 510—511 — Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter részletes áttekintést adnak a késői tisztelőkről. Most már módosítandó azonban a következő megjegyzés: „Csombor Mártonnal *kezdődően* Erasmus rotterdami szobrának nagy magyar «irodalma» van: az *Europica Varietas után* szinte kötelező hagyománnyá lett az emlékműről való megemlékezés”. Újfalvi már negyedszázaddal korábban szükségesnek érezte a szobor és a szülőház fölíratának megörökítését. (Mellesleg: a Csombor által közölt dátum hibás.)

ban is ismerte Erazmus műveit, s az emlékmű leírása után néhány évvel a debreceni iskolában szerzett pedagógiai kiadványában nem egy ízben hivatkozik rá. Külön is ajánlja tanítványainak a „Civilitas morum” tanulmányozását.⁴² Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy életében s még sokkal inkább halála után — „utóéletében” —

In patria qua' Roterdami in foro
 Erasmo Roterdamo posita est.
 Erasmus natus Roterdami oct. 29.
 A. M. cccc. lxxv. obiit Basilee
 xii Julii An. M. D. xxxvi.
 In archibus vasis in quibus na-
 tus hoc diploma legitur.
 Aedibus in ornata decoravit Erasmus
 Aribus ingenuis, religione, fide.

131b: Erazmus-emlékek (Újfalvi kézírása)

milyen erős heterodox szimpátiák és ortodox vádaskodások kapcsolódtak Erazmus nevéhez. A kortárs magyar értelmiség megnyilatkozásai közül — a pozitív érdeklődés jeleivel szemben — az egyik ellenpéldát attól idézhetjük, aki a Hodászi Lukács halálát követő években Újfalvi különösen következetes és kíméletlen üldözője volt (korábban éveken át tanítványa a debreceni iskolában). Milotai Nyilas István egyik vastkos művében nem ócsárolja ugyan Erazmust, de jellemző, hogy a könyv indexében csak úgy emlegeti, mint aki „csavargásra való mezőt nyit az eretnekeknek”.⁴³

⁴² Nagy Kálozi im. 15, 19.

⁴³ Milotai Nyilas István: Speculum Trinitatis, Debrecen, 1622. (RMK I, 521.) Az Envedi György munkájának cáfolására írott könyv 594—596. lapján Milotai részben fölhasználja az önmagát már korrigáló, késői Erazmust az antitrinitáriusok ellen; a „Mutato Tabla” idézett mondata és az Erazmusról alkotott vélemény summája azonban félreérthetetlen. Az ortodoxia képviselőinél — különösen Erdélyben — később is ritkán találkoznak csak Erazmus fölhasználásával, elismerő „kisajátításával”, s gyakoribb az idegenkedés, az elriasztás. Így Geleji Katona István Milotai után majd negyed századdal még mindig azt hangsúlyozza: „Tudjuk Erasmus melly habozó elméjű ember lőtt légyen a’ hitnek ágazatiban, és melly vak-merőképpen vesztegetett légyen sok világos írásokat meg... és az ellenkezőknek fegyvert adott kezekben.” Ezért „egy mák szemnit sem” ad „authoritásán”. (Valtság Titka. I. Várad, 1645. RMK I, 779. sz. 160. és 119. l.). — Másrészt kétségtelen, hogy Erazmus magyarföldi értői, fölhasználói, olvasói sorában sokáig igen nagy számban találunk „heterodox”, főleg antitrinitárius értelmiségieket (vö. Gerézdi Rabán: Erasmus és az erdélyi unitáriusok. It 1947, 9—20; Dankanits Ádám: Erasmus erdélyi olvasói. NyItudKözl Kolozsvár 1967, 125—131. — Ld. Dankanitsnak a jelen acta-számban közölt Toroczkaik-cikkét is.).

Erazmusszal eljutottunk tulajdonképpeni tárgyunkhoz: az 1590-es évek Németalföldjének aktuális művelődési és ideológiai problémáihoz. A dogmatikus kálvinisták nem alaptalanul „gyanúsították” erasmianizmussal úgyszólván az összes liberális humanistákat. És viszont: az utóbbiak számára eszményképeik közül éppen Erasmus volt az, akít még sokáig nyílt vitában is védelmezni mertek.⁴⁴

Mi volt jellemző a Németalföldön uralkodó állapotokra abban az időben, amikor Újfalvi odaérkezett? Erre a kérdésre nem lehet olyan egyszerűen válaszolni, mint ahogyan Szászország esetében tehetjük. De nincs is szükség ebben az esetben részletes válaszra, hiszen Újfalvi Hollandiában nem időzött hosszasan, s nem vett aktív részt az ország művelődési küzdelmeiben. (Wittenbergben és az onnan kiinduló útjai során — a jelek szerint — ezt tette.) — Elégedjünk meg tehát a bonyolult viszonyokat kétségkívül leegyszerűsítő helyzetképpel: Németalföld túl volt már ebben az időben forradalmának és szabadságharcának válságos szakaszán, leg-súlyosabb évein. A külső ellenséggel vívott fegyveres harcra s az ország belső életére is az aránylag egyenletes haladás volt jellemző. Észak győzelmei úgyszólván mindennapivá váltak. Ilyen körülmények között két, egymástól gyökeresen különböző koncepció híve egyaránt úgy vélhették, hogy az idő őket igazolta: a „kemény” irányzat prédikátor-harcosai éppúgy, mint a nemzetközi tárgyalásokban jeleskedő államférfiak, diplomaták s az őket támogató humanista értelmiség. Ekkor indul a határozott és erőszakos Gomarus pályája, de a zseniális külpolitikusé, a liberális Oldenbarnvelt-é is ezekben az években ível föl csak igazán. A stabilizáció küszöbén már elég világosan megmutatkoznak a jelei annak a belső konfliktusnak, amely a fegyverszünet éveiben súlyos politikai, vallási válságban robban majd ki.⁴⁵

Szászországban Újfalvi érkezésekor a filippisták befolyása az élet minden területén zajosan és gyorsan indult hanyatlásnak; Németalföldön a liberális humanistáké, a korai „arminianusoké” csöndben, de folyamatosan gyarapszik. Szilvás-újfalvi Imre az utóbbiakkal is találkozott, ami a peregrinációs album „szencziójának”, meglepő újdonságnak tűnik. Pedig nem tekinthető ez egészen váratlan, „illogikus” jelenségnek, ha meggondoljuk, hogy Újfalvi későbbi, hazai sorstársai és valószínű „elvbarátai” közt is nagy számban voltak humanista műveltségű, felekezeti-dogmatikai kérdésekben elfogulatlanabb, a politikában „békepárti” főurak, patriciusok és értelmiségiek.⁴⁶ (Nem feladata ennek a dolgozatnak, hogy kimutassa a gazdasági-társadalmi indítékok, az osztály-erőviszonyok különbözőségei mellett a részleges hasonlóságokat. Az 1590-es—1600-as években Németalföld, Szászország, illetve Erdély gazdasági—politikai—kulturális helyzete úgyszól-

⁴⁴ Andreas Flitner (Erasmus im Urteil seiner Nachwelt. Tübingen, 1952.) sok adalékkal bizonyítja, miként kerül Erasmus — igazán eretnekként számontartott humanistákkal együtt — az arminianusok és ortodox ellenfelek közti viták középpontjába. — Arminius neves követője (jog szerint utóda), Conrad Vorstius 1612-ben még nyíltan mer objektivitást követelni ortodox vitapartnerétől Erazmusszal és Castellioval szemben, s tanácsolja, hogy mielőtt kritizálná őket, olvassa el műveiket. (H. R. Guggisberg: Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt vom Spät-humanismus bis zur Aufklärung. Basel—Stuttgart 1956. 84.) — Közismert, hogy a remonstránsok milyen jelentékeny szerepet játszottak az Erazmus-filológiában — Jean Le Clerc híres kritikái kiadásáig.

⁴⁵ Magyar összefoglalás Wittman Tibortól: Németalföld aranykora. Bp. 1965. 127—137.

⁴⁶ Ennek bizonyítására az első kísérlet: ActaHistLittHung Szeged, 1968, 7—16. — Az ott felsorolt tények azonban még kiegészítésre szorulnak. Így külön földolgozást igényel Újfalvi utolsó ismert találkozója vezető erdélyi államférfival: a szebeni szász patricius Koloman Gotzmeisterrel (album 24b. — 1614. dec. 6.). — Petki János kancellár 1608. évi látogatása különös nyomatékot kap, ha tekintetbe vesszük — Klanczay Tibor figyelmeztetése nyomán —, hogy évtizedes ismeretség lehetett köztük: Petki az 1580-as évek derekán Újfalvi iskolatársa, majd valószínűleg tanítványa is volt (vö. RMKT XVII/I. 596).

ván összehasonlíthatatlan; a sok eltérés, különösen a roppant „fáziskülönbség” óvatosságra inti azt is, aki a szellemi mozgalmak közt keres analógiát. Kétségtelen azonban, hogy mindhárom helyen fölismerhető a „klasszikus” paradoxon: a társadalmi küzdelmek szempontjából végső soron retrográd osztályok legjobb képviselői emelik magasra a gondoltszabadság, a szellemi haladás zászlaját; s velük — erélyes és erőszakos papok vezetésével — antifeudális indulatoktól fűtött, fanatikusan hívő tömegek fordulnak szembe; egy-egy ambiciózus uralkodót segítenek így saját hatalma — s végső soron mindig az aktuális refeudalizációs irányzat — megerősítésében.)

Kik alkották Németalföldön a XVI. század végén a „liberális humanista tábor”, amelyből az arminianus heterodoxia kialakult? Kissé mechanikusnak látszó, de témánk szempontjából is tanulságos csoportosításban: államférfiak, jogászok, gazdag kereskedők, a patrícius vezetőréteg képviselői voltak azok, akikhez Újfalvi nem jutott el;⁴⁷ érintkezést talált viszont a világi humanizmus legjobb képviselőivel, Erazmus és Lipsius — főleg a leydai egyetemen működött — tanítványaival, az ébredező, már differenciált szaktudományok úttörő képviselőivel;⁴⁸ végül egy harmadik csoportba sorolható az egyházi értelmiség (jellegzetesen vallási-ellenzéki áramlatról lévén szó, mégiscsak a mélységesen hívő, de az átlagosnál „fölvilágosultabb”, s a reformáció és a humanizmus eredeti eszményeit egyesíteni próbáló prédikátorok és rektorok voltak ezeknek a törekvéseknek s a későbbi heterodox mozgalomnak az élharcosai).⁴⁹

Lássuk ennek a „tábornak” néhány olyan kimagasló, úttörő alakját, akiket Újfalvi — s többségüket aligha véletlenül — útközben fölkeresett.

A szaktudományok jeles művelői közül csak egyet emelünk ki. Rudolf Snel van Roijen (1546—1613), a neves matematikus nemcsak egy tudományág fejlesztésében, megújításában vett részt tevékenyen. Mostani gondolatmenetünk szempontjából különösen világnézeti „közvetítő” szerepe volt jelentős. Az árván maradt Arminius szellemi fejlődésének ő lett az irányítója, (nemcsak nevelőapja volt tehát). Sokoldalú érdeklődésére és hatására jellemző, hogy nevét Melanchthon, sőt Ramus örökségének sorsáról szólva is nyomatékosan ki kell emelnünk.⁵⁰

Egészen más szempontból volt előkészítője — de szintén csak előkészítője — a vallási ideológiában később jelentkezett hatalmas változásoknak Arent Cornelisz (1547—1605). Rövid frankenthal emigrációs munkásság után, élete végéig Delftben működött — Újfalvi is ott kereste föl. A vallástörténet úgy tartja őt számon, mint olyan teológust, „aki számára a predestináció-tan egyoldalú fölfogása már igen korán problémát jelentett.” Valójában kétcarcú egyéniség, aki az 1580-as években sokat vitatkozott Dirk Volkertszoon Coornhert-tel a föltétlen vallásszabadság bátor hirdetőjével; azonban mindvégig mérsékletet hirdetett. Legfontosabb szerzője volt az egész delfti papság közreműködésével készült, Kálvin és Beza tekintélyét

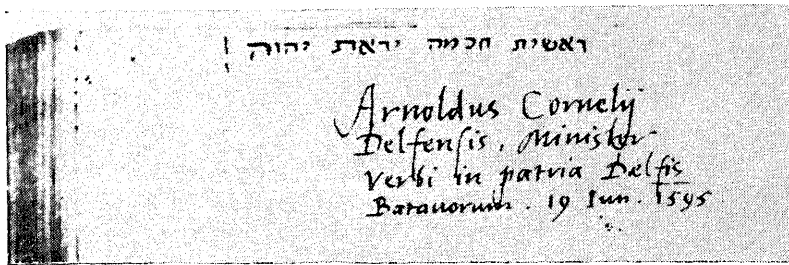
⁴⁷ Az album legalább is nem tartalmaz ilyenektől bejegyzést.

⁴⁸ Újfalvi sokoldalú — filológiai és botanikai, történelmi és matematikai stb. — érdeklődése, műveltsége, s hazai munkássága szempontjából ezek a találkozások elsőrendűen fontosak. A Holland és Zeeland tartományokban szerzett ismerőseinek többsége ilyen „szaktudós”. Bemutatásukra itt — a hely hiánya mellett — azért sem kerülhet sor, mert ők legtöbbször szinte csak mellékesen vettek részt a vallási-ideológiai vitákban.

⁴⁹ Jónéhány németalföldi bejegyzést nem sikerült még föloldani, részben mert hazai könyvtáraink holland anyaga hiányos. Az emlékkönyvben szereplő sok németalföldi prédikátorról és rektorról tudjuk már így is (másokról valószínűleg kiderül majd), hogy aktív résztvevői voltak az egyre élesebb küzdelmeknek.

⁵⁰ Album 199b. (a bejegyzés fényképmásolatát ld. alább a dolgozat Ramus-fejezetében); Ld. a 76. jegyzetben id. helyeket és: NNBW 7, 1152—1155; ADB 34, 502; Hammer 673.

vitató írásnak. E vitairat megcáfolására kéri föl a szigorú kálvinisták a fiatal amszterdami lelkészt, Arminiust. A legtöbb forrás szerint e munka során alakultak ki először határozottan Arminius kételyei, s ettől fogva kerül évről-évre, fokozatosan egyre távolabb a kálvinizmus sok alapvető dogmájától, s az ortodox gyakorlattól.⁵¹

133b: Arent Cornelisz

Snel és Cornelisz nemzedéktársai közül id. Franciscus Junius (du Jon, 1545—1602) nevét érdemes még itt megemlíteni. Ő mindvégig aktív részt vett a németalföldi vallási—ideológiai küzdelmekben: a képrombolóktól elhatárolta magát néhány nagyműveltségű társával együtt; s talán nem túlzás ennek logikus folytatását látni abban, hogy az 1590-es évek során a kételyeit már határozottan megfogalmazó Arminiusszal hosszas levelezést folytatott, s a predestináció kérdésében közvetítő szerepe volt, „közbülső” álláspontra jutott. Egyébként Arminius elődje volt a leydeni professzorságban, s aligha véletlen, hogy fia meggyőződéses remonstráns lett (1619-ben hivatalát vesztve emigrált Angliába és ott bontakozott ki ismert filológus-karrierje).⁵²

Azért emeltük ki a németalföldi szellemi életnek ezt a három érdekes alakját, mert bizonyos tekintetben Arminius útbaindítói voltak. Tárgyunkat tekintve különösen fontos, hogy az „arminiamizmussal” (így idézőjelben) ellentmondásoktól sem mentes, izgalmas kialakulási stádiumában volt találkozása a magyar peregrinus diáknak. Érintkezésbe jutott azonban megukkal a „kialakítókkal”, is.

Johannes Uytenbogaert (1557—1644), a remonstráns szekta későbbi vezére, nemcsak túlélte, hanem bizonyos tekintetben meg is előzte Arminiust: idősebbrendű diáktársa volt Genfben, majd — mint Orániai Móric befolyásos tábóri és udvari lelkésze — ő segítette barátját amszterdami állásának elnyeréséhez. Már a nyolcvanas években eltért a predestináció hivatalos fölfogásától, s hosszú életének végéig az ő személye biztosította az összeköttetést egyfelől a liberálisan gondolkodó, legműveltebb prédikátorok, s másrészt a világiak, a saját útjukat járó patrícius-politikusok és régensek törekvései közt.

Újfalvi Hágában látogatja meg az udvari körök kedvelt emberét, aki még nem az udvar, hanem a város belga és francia gyülekezetének lelkipásztoraént írja alá a nevét az albumban.

⁵¹ Album 133b; RGG³ IV. 1726; ADB 4, 481—482; H. J. Jaanus: Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz. Amsterdam, 1950.; Documenta Reformatoria. Teksten... I. 1960. 265—267.

⁵² Album 156b; ADB 14, 734—736; RGG³ III. 1071; Wittman im. 71. — Bayle (Dictionnaire historique et critique. 1740e. II. 935.) szerint teológiai nézetei Beza rosszállását váltották ki. — ifj. Franciscus Junius (1589—1677) munkásságát a remonstráns eszmék „Angliába-exportálása” szempontjából méltatja D. W. Davies: Dutch Influences on English Culture 1558—1625. Ithaca, 1964. 29—30.

⁵³ Album 127b; NNBW 2, 1469—1472; H. C. Rogge: Johannes Uytenbogaert en zijn tijd. I—III. Amsterdam, 1874—1876.

Maga Arminius — Amszterdamban, az új naptár szerint 1595. június 7-én kelt soraiban — szokatlan fordulattal jelzi Újfalvihoz való viszonyát. A bejegyzés okát a legtöbben a baráti szeretetben szokták megjelölni, vagy még kevesebbet mondó közhelyet használnak. Arminius ezzel szemben „... communium studiorum

'O'J' 77 77'

Beati quibus in christi credere et pro
eodem patri datu est

Emerico Wijfalvio S. Th.
studiose scripta in
christi communionis
tentanda causa hanc
scribere

Johannes Uytenbogaert
Huiusmodi Erasmus Belgicae Galliarum quae
nunc sunt Provinciae Flaaviae Comitatus in Hel-
Belgiae Fl. H. contra laudam fuit Plinius ter.
17. Junij 1595.

127b: Uytenbogaert

causa scripsit” Újfalvi albumába.⁵⁴ Ezt a kifejezést kétféleképpen értelmezhetjük. Jelenthet közös törekvéseket, nézeteket, s természetesen ennek nagy jelentősége lenne. Hiszen Arminius ebben az időben még nem került ugyan a közéleti és ideológiai küzdelmek középpontjába, de már a művelt értelmiségiek vezetője volt; s nemcsak elvont eszméken tépelődött, hanem például már 1591-ben határozott álláspontot képviselt azzal, hogy részt vett Oldenbarnevelt híres terve nyomán, az egyház világi-politikai befolyását korlátozni hivatott okmány kidolgozásában.⁵⁵

⁵⁴ Album 114b. — Talán az emlékkönyvben páratlanul álló francia mondás se csak a társaságban körülrajongott, kedélyes, szellemes emberre jellemző, hanem a korban hozzá elég közel-álló magyar peregrinussal való kapcsolatára is.

⁵⁵ Jacob van Harmensz (Jacobus Arminius, 1560—1609) életrajzának tudtommal nincs modern földolgozása, a régiekhez (J. H. Maronier, 1905; H. Y. Groenewegen, 1909.) pedig nem sikerült hozzájutnom. A lexikális munkákból veszem adataimat. — Wittman id. munkáján kívül máig a legjobb magyar nyelvű összefoglalás Szolga József disszertációja: Remonstrans és contraremons-trans viszályok Németalföldön. Kassa, 1911. (Arminius rövid életrajza: 39—55.).

Mégsem érdemes egyelőre azzal foglalkoznunk, hogy milyen hatással lehetett Újfalvira az Arminiusszal való első — föltételezett — találkozás az 1580-as években. Arra is csak futólag utalhatunk, hogy mit jelenthetett ez a kapcsolat 1595-ben. Egyvalamit mindenképpen hangsúlyoznunk kell: Arminiust egyáltalán nem kizárólag egyházi meg teológiai kérdések foglalkoztatták, és éppen ebből az időből ismeretes a legjelentékenyebb adat egyéb munkásságára. 1594-ben (egyres források szerint még 1596-ban is) fő feladata — az amszterdami magisztrátus megbízásából — *a város triviális iskolájának reformja* volt; az új iskolai szabályzatot is ő dolgozta ki.⁵⁷ Nem lehet túlbecsülni ennek a körülménynek a jelentőségét. Közismert, hogy az 1591—1595 közti peregrinációt megelőző években és azt követően legalább fél évtizeden át Újfalvi majdnem minden energiját a hazai iskolák életének, működésének föllendítése, sokoldalú megújítása kötötte le. Szerencsénkre ma már ismerjük Debrecenben kialakított iskolareform-konceptiójának legalább egy töredékét: a harmadik — vagyis a legelső — osztály tanítására részletes tanácsokat adó „Intelmek”-et. Az ajánló disztichonban ígért folytatás nem maradt ránk; de talán így se volna reménytelen, fölösleges kísérlet Arminius amszterdami és Újfalvi debreceni pedagógiai újításainak összehasonlítása. Annyit addig is leszögezhetünk: mind Arminius, mind Újfalvi legfőbb — s egyetlen általunk ismert — mintaképe gyakorlati természettudományos és oktatási kérdésekben ugyanaz volt, Ramus.⁵⁸

Szándékosan emeltük ki ezt a konkrét összefüggést, mert annak a kérdésnek a fölvetése, hogy Arminius, mint a vallási ideológia korszakalkotó újítója adhatott-e közvetlenül és már akkortájt valami impulzust a századforduló legjelentékenyebb magyar protestáns lázadójának — ez a kérdés túlságosan messze vezetne. A föltételezések mellett egyelőre meg kell elégednünk azzal: teljesen bizonyos, hogy Újfalvi Imre 1595 nyarán nem valamelyik egyetemi centrumban, hanem a gazdaságilag ugyan roppant jelentős, diákjaink, fiatal értelmiségünk által azonban csak évtizedekkel később frekvenciált Amszterdamban kereste meg Arminiust, aki a városban és a tartományban nagy tekintélynek örvendett már, de semmiképpen nem számított még ebben az időben olyan közismert hírességnek, akit föltétlenül „illet” meglátogatni. S a látogatás dokumentuma, Arminius albumbejegyzése az összes többi jegyzetnél „kevésbé automatikus”; a legközvetlenebb, személyes kontaktust sejtet.

Nem kíván foglalkozni ez a dolgozat Újfalvi peregrinációjának egy újabb fontos állomásával, Angliával. Meg kell azonban említenünk, hogy *az angol szellemi életben* is jóval sokrétűbb — szélesebb körre terjed ki — Újfalvi érdeklődése, mint ahogy azt eddig hittük; s ebben a tág érdeklődésben — bármilyen meglepő is ez első pillanatra — helye van a filippizmushoz és az arminianizmushoz hasonló, jellegzetesen későhumanista-ellenzéki áramlatoknak, törekvéseknek. Hadd hivatkozzunk itt csak egyetlen körülményre: teológus-jelöltünk tanúja volt a századvégi angol protestantizmus belső küzdelmei talán legfontosabb epizódjának.

Közvetlenül az áthajózása előtti időben lángolt föl a szigorúan kálvinista teológia cambridge-i vezéralakjai és opponenseik között az addig békés úton elodázott vita. S Újfalvi találkozott a liberális áramlat kimagasló képviselőjével, a francia származású, hazájából menekült Peter Baro (1534—1599) professzorral, aki régen kialakult, toleráns álláspontjának éppen 1595 tavaszán adott a legélesebben hangot: prédikációiban nyíltan kikelt Kálvin és Beza ellen. Ezzel kezdetét vette az a heves

⁵⁷ Az Újfalvi Amsterdamba érkezése körüli hónapokból, évekből az általam ismert életrajzok *kizárólag* az iskolareformról emlékeznek meg Arminius tevékenységének adatai közül. (Ersch—Gruber: Allgemeine Encyclopädie. I/5. 364; ADB 1, 537—538.)

⁵⁸ E megállapítás bizonyítékait alább a 77. és 95. jegyzetben id. források adják.

Amor omnia vincit. fugio videndum
in vobis amicus. Dumque videtur supra dia

43
Hoc scripsi in gratiam doctissimi humanissimi
viri Emerici ufulvi magistri die 3° kal
an. pin. 1595. Cambridge
Prof. Baro
D. Baro Professor Regius

48a: Peter Baro

küzdelem, amely ugyanez év novemberében a közismert „Lambeth-cikkelyek” elfogadásával ért véget. Nem maradtak el a retorziók. Egy év múlva Peter Baronak is távoznia kellett.⁵⁹

Κλέμης ὁ ΑΛΕΞ.
πᾶσι διαξακλώ τοῖς ἀνοῖς. μάλα ἰσο
παρὶ παιδείᾳ διαφύσσει εἰς ἀρετὴν
ἀποφύσσει δειλίην.
Js. Casaubonus scripsit hinc
Emerice VYFALVI
vir humaniss. et eruditiss. me
mel adiaris et benevolentia pign
Geneve a. d. VII. Kal. Octobris

187a: Isaac Casaubon

⁵⁹ Album 48a; DNB (Dictionary of National Biography) 3, 265–267; Encycl. of Relig. and Ethics I. 811; Rosalie L. Colie: Light and Enlightenment. A Study of the Cambridge Platonists and the Dutch Arminians. Cambridge, 1957. 14. — Meg kell itt említeni, hogy Újfalvi Whitgift érsekkel, sőt Baro ellenfelével, Whitakerrel is találkozott. Ez azonban nem változtat a lényegen, hanem még bizonyosabbá teszi: tudomása volt a súlyos összeitközésről, amelynek mindhárom főszereplőjével érintkezésbe került. — Újfalvit különben Baro utolsó tanítványai közé sorolhatjuk: a volt professzor, leköszönése után hamarosan Londonba vonult vissza, s haláláig ott maradt.

Tudjuk, hogy a szigetországban egészen mások voltak a viszonyok mint a kontinensen, más a terminológia is. Nem lehet azonban alaptalan, hogy az angol szakirodalom mindmáig egyértelműen „arminianus típusú” irányzatnak tartja a Baro és társai által képviselt fölfogást és gyakorlati föllépést.⁶⁰

Szorosan idetartozik még, hogy Újfalvi a kontinensen megismerkedett néhány olyan kitűnő tudóssal is, akik később kerültek Angliába, s váltak az ottani arminianus törekvések támogatóivá, hangadóivá. Isaac Casaubon (1559—1614) még Genfben jegyzett be néhány sort Újfalvi albumába. Később Franciaországba került, s onnan ment azután — a kálvini-típusú művelődési koncepcióval és gyakorlattal elégedetlen más külföldi tudósok társaságában — Angliába, ahová éppen nagyon kritikus időszakban jutottak az ő révén is határozottan arminianus nézetek.⁶¹ Valószínű azonban, hogy Casaubon nem a vallási-világnézeti kérdésekben kialakított bátor, önálló nézetei, hanem inkább már akkoriban is messzireható filológus híre-neve miatt kereste meg Újfalvi.

Alapos elemzést, külön tanulmányt kíván az angliai találkozások számbavétele; azután kerülhet csak sor „perújrafölvételre” az évtizedek óta tartó vitában: volt-e köze Újfalviék püspökellenes föllépésének az angliai puritanizmushoz? s ha igen — melyik áramlathoz a sok közül?

Németalföldi szemlénkre visszautalva ismételjük meg: a bemutatott féltucat „ismerősön” kívül Újfalvi az egyházi és világi értelmiség sok képviselőjével találkozott még — egyszerű falusi rektoroktól tudós professzorokig. Közülük aligha vonhatta ki magát bárki is az ekkortájt kibontakozó belső, világnézeti-politikai küzdelmekből, melyekben legfontosabb fegyverre a prédikátorok szava, s a tudósok és pamfletszerzők íróttolla lett. Eljutott-e vajon ez a „fegyverzaj” később is a hollandiai és a tisztántúli küzdelmek 1607—1610 körüli (majdnem pontosan egyidejű) kiéleződése idején — Újfalvi fülébe? Egyelőre nem lehet válaszolni erre az izgalmas kérdésre. (Bár tudjuk, hogy voltak már olyan újságok, amelyek ilyesmiről is tudósítottak, s ezek, meg néhány könyv és röpirat aránylag gyorsan eljutottak távoli országokba, bizonyosan hazánkba is.) Ingoványos talajra lépni, ha megkísérelnők a németalföldi és a kelet-magyarországi „antiortodox lázadás” párhuzamba állítását. S Újfalvit a fönti adatok alapján az arminianusok közé sorolni — ez legalább olyan durva hiba volna, mint volt régebben az independensekkel való azonosítása. Túlzott óvatosságra sincs azonban szükség. Megtudtuk, hogy Szilvásújfalvi Imre a XVI. század végén — talán több ízben is — találkozott Arminiusszal és majd minden jelentős „elvbarátjával”. Föltétlenül megismerkedett nézeteikkel, programjukkal. Mindez nem néhány évvel, hanem több mint egy évszázaddal azelőtt történt, amikortól kezdve eddig az arminianus-remonstráns heterodoxia magyar földi elterjedését számítottuk.⁶² Nem tudjuk, milyen hatással voltak Újfalvira a

⁶⁰ Tanulságos megemlíteni egy kivételt. R. H. Tawney már klasszikusnak számító, fő művében úgy mutatja be Barot, mint aki *puritán* meggyőződése miatt vesztette el professzori állását (*Religion and the Rise of Capitalism*. London, 1938⁷. 195, 287.). Ez a megállapítás bizonyosan téves. A Baro munkáiból idézett részletek viszont meggyőznek arról, hogy néhány kérdésben (a mértéktelen uzsorakamat elítélésében, a kizárólag profitjukra gondoló, „otthonülő pénzemberek” ostromozásában, másrészt: a korlátozott kamatszédés megengedésében) a puritánus kortársakkal — engesztelhetetlen ellenfeleivel — teljesen megegyezik a véleménye.

Újfalvi esetében sem elképzelhetetlen ilyen ellentétes áramlatok, koncepciók bizonyos eleminek az egyidejű elsajátítása (esetleg éppen arminianus-liberális „elit-törekvéseké” és demokratikus, puritán részecskítűzéseké)!

⁶¹ Album 187a; RGG³ I.; R. Colje i. m. 15.

⁶² Nem tudok róla, hogy az arminianizmus *korai* keleteurópai kisugárzásának akár valamely részletkérdését is földolgozták volna. A késői magyar visszhangról Esze Tamás úttörő munkája

megismert személyek és eszmék. Nem sokatmondó-e azonban önmagában is az a tény, hogy — évtizedekkel korábban mint eddig hittük — éppen ő volt hazánkban az első, aki megismerkedett velük? (Kelet-Európából is a legkorábbiak közé tartozott!) S Újfalvi személyétől függetlenül sem jelentéktelen, hogy volt már a késő-reneszánsz évtizedekben legalább egy valaki nálunk, aki tudott egyáltalán a németalföldi „liberális protestáns későhumanisták” létezéséről, akire hatással lehetett legalábbis az a pezsgő szellemi légkör, ami nemcsak egy „eretnek szekta” kialakulásához vezetett, hanem döntően befolyásolta a németalföldi arany század egész politikai, irodalmi, tudományos és művészeti életét.

* * *

A humanista „vallási oppozíció” két jellegzetes, heterodoxiába hajló áramlatáról szóltunk eddig. Fölmerülhet a kétely: szabad-e, logikus-e így „egymásmellé képzelní”, együtt tárgyalni ezeket a térben és időben nem is olyan közelálló mozgalmakat? Az egyik már lehanyaglóban, amikor a másik kezd kialakulni; az egyiknek sok korszerű vonása mellett mégiscsak a skolasztikus Arisztotelész a vezérszilaga, a másik szorosan összefonódik a logika, a filozófia, a természettudományok olyan újításaival, amelyek majd csak a következő században lesznek gyakorlati erővé. Folytathatnánk a szembetűnő különbségek felsorolását. Tárgyunk szempontjából mégis érdemes egy pillantást vetnünk az eltérések mellett a hasonló tendenciákra, arra, hogy milyen „utak” vezettek Szászországból Hollandiába, Melanchthontól Arminiushoz?⁶³

Már a filippizmusról elmondhatjuk, hogy csak abban az esetben jelent valóban későhumanista oppozíciót — és nem pusztán előkészítést, úttörést a kálvinizmus behatolása számára —, ha megvan benne általában a szélsőségesen dogmatikus-konfesszionális törekvésekkel szembeni ellenállásnak legalább a csírája, a lehetősége. Újfalvinál különösen fontos fölfigyelni találkozásaira azokkal a filippista vezetőkkel, akikre jellemző a lutheránus orthodoxia elleni föllépés mellett a túlzó, egyoldalú, dogmatikus-rigorózus kálvinizmus iránti „bizalmatlanság”, „távolságtartás” is. Mindenképpen így kell számoltartanunk — néhány világi humanista mellett — a 80-as, 90-es évek fordulója „reform-pártjának” vallási vezetőjét, Urban Pierius-t.⁶⁴ Ő későbbi, kényszerű helyváltoztatásai során a református többségű területeken (Anhalt, Herborn, Bréma) publikált munkáiban sem adja tanújelét a helvét irányhoz való teljes csatlakozásnak: ezután is Melanchthonra hivatkozik elősorban, és a

tudósít (A Heidelbergi káté története Magyarországon a XVIII. században. Studia et Acta Ecclesiastica I. Bp. 1965. 169—203; ezt a hazai remonstrantizmust korai egyházi fölvilágosodásunkkal lehet szinte azonosítani, vö. ItK 1969, 141, 143, 175.). — Ugyancsak késői — és szórványos — adatokra utal Vári Albert: Kapcsolatok az erdélyi unitáriusok és a hollandiai remonstránsok között. Ker. Magvető 1932, 109—120, 167—183.

⁶³ A válaszáért olyan időszakba és olyan körbe „ugrunk” át, amelyhez Újfalvinak már nem lehetett köze. Az olvasó azonban úgyszólván észrevehetné, hogy Újfalvi albuma és peregrinációja nemcsak tárgya ennek a dolgozatnak — legalább annyira *alkalom* is arra, hogy megismerkedjünk a közép- és nyugateurópai „vallási ellenzékkel”, amelynek létezéséről is alig vettünk eddig tudomást; hatásának egykorú kisugárzásáról pedig szinte egyáltalán nem.

⁶⁴ Többen voltak természetesen, akik ilyen „kétfrontos harcot” folytattak, vagy legalábbis mindkét protestáns áramlat torzulásait fölismerték és elvetették. Közülük Pierius kiemelését, roppant tekintélye mellett, az indokolja, hogy — mint már láttuk — Újfalvival mindkettőjük számára döntő, drámai pillanatban került összekötetésbe: száműzetésben, pár héttel szabadulása után, s a wittenbergi magyar coetus jogaiba való visszahelyezése s Újfalvi széniorrá választása másnapján.

lutheri ortodoxiával, annak erőszakos, önkényes föllépésével hangsúlyozottan nem-kálvinista pozícióból veszi föl a harcot.⁶⁵

(Teljesen tarthatatlan a százsországi küzdelmek modern földolgozójának Th. Klein-nek az az érve, hogy Pierius ebben az esetben nem őszinte, mivel visszamenő hatállyal szépíti, idealizálja mozgalmukat, s még Nikolaus Krell kancellár alakját is „megfosztja” azoktól a „kriptokálvinista” vonásoktól, amelyek a modern szerző szerint megilletnék. Klein itt önmagának mond ellent, hiszen éppen ő használja föl érvül a Krellék programja „rejtett, de egyértelmű kálvinista jellegének” bizonyítására, hogy: nem volt elegendő „kifutási ideje” ennek a mozgalomnak; aránylag hamar elbukott; ha lett volna idő a kibontakozására, akkor biztos határozottabban helvét orientációjának látnánk stb.⁶⁶ Nos, Pierius túlélte ezt a valóban rövid időszakot és teljes biztonságban, nézeteinek titkolására, taktikai megfontolásokra senki és semmi által nem kényszerítve — még a XVII. század első évtizedeiben is igazi melanchthoniánusnak bizonyul.)

Különösen érdekes, hogy Pierius ezekkel a nézetekkel élete utolsó szakaszában hol talált otthonra: Brémában, a gazdag kikötővárosban, az egyetlen jelentékeny centrumban, ahol a református irányzat nemcsak valami sajátos „német színezetet” kapott, hanem ahol néhány évvel később az ortodox kálvinizmussal szemben kifejezett ellenállás bontakozik ki. A dordrehti zsinat idején a patrícusok, teológusok és világi értelmiségiek egy jelentékeny — a város életében uralkodó — csoportja már meglehetősen elszakadt a református ortodoxia „nemzetközi frontjától”. Ez megmutatkozik magának a zsinatnak a tárgyalásain, ahol a kontraremonstráns párt erőszakos hangadóival, főleg Gomarus-szal a brémaiak vezetője, Mathias Martini rendkívül heves szópárbajt folytatott, sőt a hagyomány szerint ebből majdnem valóságos párbaj kerekedett.⁶⁷ Még szembetűnőbbé lett az utak elválása a zsinat után: Martini állítólag haláláig bánta, hogy nem volt határozottabb a brémaiak külön álláspontja, illetve, hogy egyáltalán elmentek az ortodoxok által provokált és irányított, korszakalkotó zsinatra. „Ó, Dordrecht, Dordrecht, bár sohase láttam volna falaidat!” — ezek voltak a hagyomány szerint utolsó szavai. A brémaiak által választott „külön út” sokakat megbotránkoztatott: a városban néhány lelkipásztor kifejezetten arminiánus elhajlással vádolta Martiniékat. Végül perdöntő, hogy a brémai egyházi értelmiség körében rangsorban a második helyen álló Crocus munkáit a németalföldi teológiai fakultásokon az ortodox kálvini tanokkal ellentéteseknek találják.⁶⁸

⁶⁵ Th. Klein (i. m. 99.) erősen hangsúlyozza, hogy pl. a brémai református „Consensus” aláírását nem azért tagadta meg Pierius, mintha ellenérzést táplált volna magában az ott meghirdetett tanokkal szemben, „sondern weil er sich geschworen hatte, *nie wieder ein menschliches Bekenntnis zu unterschreiben*”. De hiszen éppen ez a fogadalom is mélységesen jellemző a humanista és reformátori eszmények legjavát megőrizni igyekvő, a konfesszionális „korszellem” formalizmusával makacsul szembeszegülő magatartásra!

⁶⁶ Bosszantó, hogy a kutatás mindmáig nem jutott el az ilyen kérdések objektív, higgadt értékeléséhez. Míg Ranke és társai pl. Krell kancellár irányvonalát mindenféle dogmatikai és felekezeti kötöttséget elvető, szabad és független összeurópai politikai programmá idealizálták, — addig az újabb kutatás hajlamos az őszinte egység-szándékok minimumát is elvitatni tőlük, vagy „ki-magyarázni”. (Így Klein — i. m. 156. 14. j. — még az 1589-es szász énekeskönyv föltűnően heterogén jellegét is taktikai-politikai óvatossággal magyarázza; református énekanyag mellett a luteránusok és a cseh testvérek dallamainak fölbukkanása Klein szerint „nur Konsequenz der bei der Lage der Dinge notwendigen *Vertuschungstechnik* war”.)

⁶⁷ Vö. I. F. Iken: Bremen und die Synode von Dordrecht. (Brehmisches Jahrbuch 1878.); Szolga I. i., m. 37, 84—85.

⁶⁸ Ludwig Crociusszal (1586—1655) visszajutottunk a filippizmus késői, kétirányú hatásához. A Pieriusszal rokonságba került (NDB 3, 418.) Crocus teológiai téren „greift offenbar bewusst

Nincs itt lehetőség arra, hogy megvilágítsuk a brémai vallási-világnézeti viszonyok gazdasági és politikai összefüggéseit; a gazdag kikötőváros patríciusainak függetlenségi törekvései magától értetődően serkentették a „Reich” lutheránus fejedelmektől és a szomszéd erős Németalföld kálvinista vezetőrétegétől egyaránt elkülönülő vallási álláspont kialakítását és megvédelmezését. Azt is csak mellékesen említhetjük itt, hogy éppen az 1610-es évek végétől a Leyda egyetemén beiratkozott első magyarok közt sokan voltak, akiknek Brémán keresztül vezetett az útjuk az akkori európai tudományosság metropoliszába.⁶⁹

Látszólag semmi köze sincs a főnti kitérőnek magához Újfalvihoz, aki Hollandiába menet nem állomásozott a függetlenségére büszke német városban, s valószínűleg nem ismerte az említett tudós értelmiségieket. Valójában azonban éppen az ilyen összefüggések megvilágításával juthatnánk közelebb az „Újfalvi-rejtély nyitjához”. A filippizmusnak például csak akkor lehet helye az Újfalvi-reformok és -láadás jelentékeny ösztönzői között, ha figyelmünket azokra az esetekre koncentráljuk, amikor a melanchthoni eszmék aktív erőként segítik egy-egy időszerű művelődési (politikai) koncepció megszilárdulását. (Brémán kívül talán Nürnbergben és az altdorfi egyetemen lehet erről beszélni.) Néhány ilyen speciális jelenség ismerete nélkül csak a Melanchthon hagyatéka iránti maradék kegyes tiszteletről vehetnénk tudomást.

Szükséges volt szólni a két áramlat lehetséges összefüggéseiről⁷⁰ azért is, mert a legújabb kutatás szívesen foglalkozik, különösen a filippisták esetében, a késő-humanista vallási ellenzék képviselőinek és egész programjának „leleplezésével”. Elsősorban vagy kizárólag protestáns felekezeti csoportok egy-egy változatának úttörő harcosait látják bennük, s terveik és teljesítményeik lényegét is abban, hogy a „második reformáció” során legalább megkísérelték az új változat győzelemre juttatását.⁷¹ Azoknak a kutatóknak, akik ezt hangsúlyozzák — okvetlenül

auf die melanchthonische Überlieferung der Bremer Kirche zurück”, és „auffallend ist seine Zurückhaltung in der Prädestinationslehre” (Heppe—Bizer: Die Dogmatik der ev. ref. Kirche. Neukirchen, 1958. p. LV.); „... sich durch ihren melanchthonischen Ursprung von der calvinistischen wie von der lutherischen Orthodoxie unterscheidet” (RGG³ I. 1884.) — Főként Crocius munkái alapján rajzol érdekes képet a brémai „univerzalizmus”-ról Hans Emil Weber: Reformation, Orthodoxie und Rationalismus. [Gütersloh] 1951. 158—165.

⁶⁹ Csanaki Mátéval, a sárospataki iskola későbbi reformerével, a filozófus-orvossal az élen néhány magyar diák hosszabb időt is töltött Brémában — ugyanazokban az években, amikor Németalföldön zsinatok tárgyalták, hogy „az elharapódzott arminianizmus véget a fiatal teológusokat el kellene tiltani a brémai főiskola látogatásától”! (Nyiltan fölvetik „den Verdacht der dritten Kirche” vö. Weber i. m. 159. 5. j.) — Ilyen körülmények között igazán elmondható, hogy szükség volna az 1618—1635 közt Brémában tanuló magyar csoportra vonatkozó adatok feltárására. Ha nem is értjük ui. diákjainkra az idézett vádakat — Újfalvi után mindenképpen az arminianizmussal való megismerkedés következő állomásának látszik „intézményes peregrinációnknak” ez az epizódja. — Brémaiak korábbi és későbbi magyar kapcsolataira ill. hatására is vannak adatok. A most említették közül: Pierius már innen küldi üdvözléteit 1605 tavaszán Szenci Molnárunknak (ld. naplója, levelezése Décsi-féle kiadását: Bp. 1898. 181; Martini Szenci Molnárnak tanára, majd baráti tanácsadója volt — igaz inkább még Herbornban (im. 31, 118, 125, 208, 432.); enciklopédikus munkája mind Apáczainak fontos forrása volt (vö. MNy 1967 és Bán Imre: Apáczai Csere János Bp. 1958. 175, 408.); Crocius pedig Csanaki, sokáig széles körben használt, logikai munkájának (Leyden, 1625. RMK III, 1387.) volt útbaindítója.

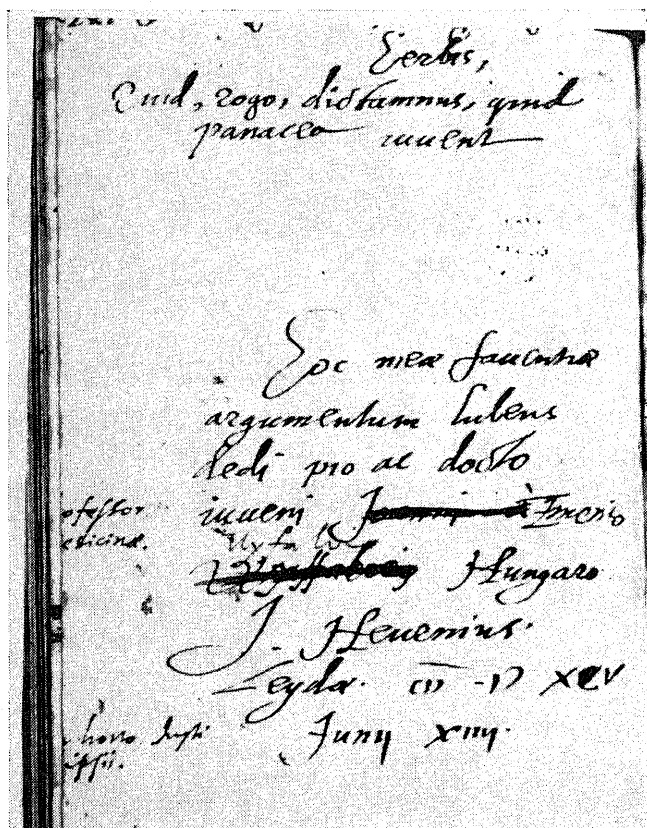
⁷⁰ Nemesac Brémán keresztül és későn lehet beszélni ilyen összefüggésekről. A szakirodalom közvetlen kapcsolatokra is utal; így magyar földolgozásunk szerint „Arminius a Melanchton-féle szelídebb felfogás felé hajlik”; de már elődei is s a későbbi remonstránsok szintén (Szolga J. im. 34, 41, 60.).

⁷¹ Végeredményben a helvét irányzat előretörésének az eszközeit látja a késői filippizmusban majdnem minden jelentékeny új földolgozás (így Kleinen kívül a vele vitatkozó Zschäbitz is im. 223—225, s náluk is korábban és egyértelműbben J. Moltmann: Christoph Pezel und der Calvinismus in Bremen. Bremen 1958.).

igazuk van abban, hogy a liberális korszak történetíróinak idealizáló fölfogását vitatni, cáfolni lehet és kell. Ez azonban, nem zárja ki a sokoldalú bemutatást, nem mond ellent annak, hogy a vallási ellenzék elfogult, sőt fanatikus képviselőiben is fölfigyeljünk azokra a vonásokra, amelyek — bizonyos kérdésekben, objektíve — mégiscsak egy humanista reformkoncepció utolsó szószólóinak, s fölvilágosult törekvések előfutárainak mutatják őket.

III. Ramus és követői

Újfalvi Imre külföldi tanulmányútja során már nem találkozhatott a XVI. század egyik legnagyobb hatású gondolkodójával, az 1572-ben elhunyt Pierre de la Ramée-val.⁷² A peregrinációs emlékkönyv keretétől szolgáló Reusner-féle nyomtatványban azonban ott találta Ramus arcképét, s nem lehet véletlen, hogy a sok tucat

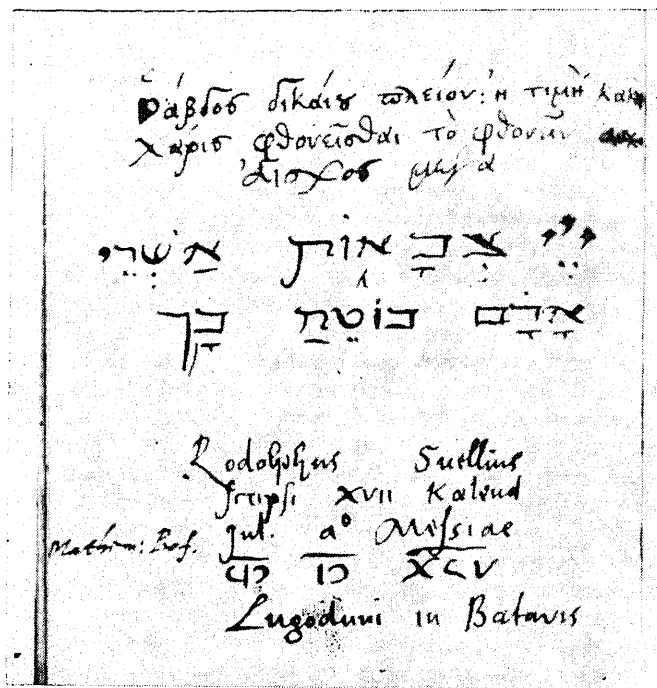
158b: Jan van Heurn (Újfalvi javítása és széljegyzetei)

⁷² Petrus Ramus (1515—1572) életének és munkásságának újabb összefoglalásai: Walter J. Ong: Ramus. Method, and the Decay of Dialogue; e kötet bibliográfiai párja: Ramus and Talon Inventory. Cambridge/Massachusetts, 1958; — R. Hooykaas: Humanisme, Science et Réforme. Pierre de la Ramée. Leiden, 1958.

portré közül egyedül ehhez fűzött rövid, de sokat mondó megjegyzést: „öt többen ócsárolják, mint ahányan megértik.”⁷³

Önmagában is fontos ez a jegyzet: az album tulajdonosának egyetlen „ideológiai” megnyilatkozása. Az emlékkönyv azonban azt is tanúsítja, hogy Újfalvi kapcsolatba került Ramus jónéhány követőjével. Annak mondhatjuk a képes nyomtatvány összeállítóját, a filippizmus utolsó képviselői közt már említett Nicolaus Reusner,⁷⁴ de különösen a németalföldi ismerősök közt találunk olyanokat, akiknek jelentős részük volt a Ramus-féle természettudományi és filozófiai „újítások” elterjesztésében.

A „Lipsius kertjét” emlegető széljegyzetet idézve szoltunk már Jan van Heurnról (Heurnius, 1543—1601), a kitűnő orvorról, az anatómiai gyakorlatok Itálián túli rendszeres alkalmazásának úttörőjéről, aki nagy klasszikus műveltség birtokában a görög orvostudomány eredeti, tiszta értelmezéséhez hozzájárult. Az 1560-as években Párizsban tanult — elsősorban éppen Ramustól, akinek a nézeteivel jó részt később is azonosította magát.⁷⁵

199b: Rudolf Snel van Roijen

⁷³ Album 247a. — A képanyag nyomtatott mutatójából hiányzik Ramus neve. Újfalvi erre is fölfigyel, s a hiányt pótolja (az album 208a. lapján található ezek a kézírásos pótlások: Ramuson kívül Thomas Morus és Szegedi Kis István nevei szerepelnek itt). — Az emlékkönyvnek Ramus arcmását és Újfalvi találó észrevételét tartalmazó oldaláról alább, e dolgozat 40. lapján közlünk fényképmásolatot.

⁷⁴ Ld. a 10. jegyzetet. Reusnerre jellemző az is, hogy a képeskönyvbe fölvette Ramust. Ő azonban kivétel a filippisták közt!

⁷⁵ Album 158b; ADB 12, 333—334; NNBW 4, 745—746. — Lipsiuson kívül jó barátságban volt a fönt említett Franciscus Juniusszal is. Mind az ő, mind a fra munkáit használja Apáczai (Bán im. 177, 417.). — Vö. a fönti, 38. jegyzettel is.

Ramus németalföldi népszerűsítői sorában azonban Rudolf Snel szerezte a legnagyobb érdemeket. Sok kiadványa foglalkozott az új Logikai rendszerrel, s kétségtelen, hogy a természettudományok és a filozófia gyökeres reformját az elsőkhöz közt kapcsolta össze Hollandiában.⁷⁶

Snel nevelte Ramus újításainak szellemében Arminiust, s vele és általa vette kezdetét a vallási ideológia humanista átalakításának egy természettudományos-módszertani reformkoncepcióval, a rámizmussal való összefonódása.⁷⁷

Más országokban is találkoztunk Újfalvi Ramus követőivel. Közülük elsősorban John Rainolds (vagy Reynolds, az albumban latinosan Rainoldus, 1549—1607) nevét kell kiemelni. A vallási vitákban ő következetes puritánnak bizonyult, pedagógiai és tudományos kérdésekben Ramus hívének.⁷⁸

A peregrinációs albumból idézhető adatokat egy esetben sem egészíti ki olyan frappánsan Újfalvi már többször említett pedagógiai munkája, mint Ramus esetében.

A „tanári tankönyv” forrásai közt ott találjuk az összes nagy görög filozófust — csak Arisztotelészt nem. Igazat kell adni az „Admonitiones” elemzőjének: „Lehetetlen, hogy Nagy Sándor tanítójától ne tudott volna idézni pedagógiai tanításokat!”⁷⁹ Nagy Kálozi Balázs helyesen gondolja, hogy Újfalvi szándékosan hagyta ki könyvéből Arisztotelésznek még a nevét is. S éppen ez a tudatos anti-arisztotelizmus az, ami — szinte már eleve — „rámista” munkává teszi a pedagógiai tankönyvecskét. Köztudott ugyanis, hogy Ramus tulajdonképpen nem volt igazán nagyformátumú, eredeti gondolkodó: korszakalkotó jelentősége inkább abban állott, hogy merészen kiiktatta korának tudományából és iskolai gyakorlatából a skolasztyikát, ami az ő idejében és még sokáig Arisztotelész szellemi örökségének számított.⁸⁰

Csodálkozhatunk-e ezek után azon, hogy Újfalvi ugyanebben a pedagógiai munkájában szükségesnek tartja a Ramusra való hivatkozást, s könyvének a francia tudós a „legmodernebb” forrása? (Az már azután a kiadvány jellegéből következik, hogy nem valami nagy horderejű filozófiai kérdésben történik itt utalás Ramusra, hanem ortográfiai vonatkozásban.)⁸¹

⁷⁶ Adatait ld. az 50. jegyzetben. — Ong szerint (Method 305.) „The principal Dutch exponent of Ramism was R. Snel. . . under whom Ramism showed a tendency to develop along lines explicitly mathematical rather than dialectical or rhetorical.” W. Risse szerint pedig „anatomizálta”, az anatómiához hasonlította és igazította a logikát. (Logik der Neuzeit. I. 1500—1640.) — Éppen Újfalvi németalföldi útja idején — különösen a Ramusszal való foglalkozás kötötte le Snel: 1595-ben két Ramus-kommentár jelent meg tőle. — Egyébként Apáczai forrásai közé is csak azért került, mert a nagy francia „Arithmetica”-ját jegyzetekkel ellátva kiadta (Bán 206—207, 214.).

⁷⁷ Főnt utaltunk már arra, hogy Arminius munkásságának fontos eleme (épp az Újfalvi kinttartózkodása körül időben) az iskolareform. Ez pedig Ramus elgondolásait tükrözhetette, hiszen a közel-kortársak is Arminius érdeméért emlegették a rámista gyakorlat elterjesztését (így P. Ber-tius, Jac. Armin.: Op. theol. Lugd. Bat. 1629. előtt: fol. ** 2v.). — R. Colie szerint (im. 51.) „az új rámista-logika Arminius teológiai és tudományos gondolkodására egyaránt (!) döntő befolyással volt”.

⁷⁸ Album 151a; Cambridge Hist. of English Lit. VII. 309—317. öszövétség-fordító, kitűnő hebraistaként és hittvitázóként emlegeti és mint az Újfalvi által is meglátogatott Corpus Christi College vezetőjét. — Rámizmus és puritánizmus összetételalkozásának példájaként említi Ch. Hill: Intellectual Origins of the English Revolution. Oxford, 1965. 308. — Barátja és munkatársa Thomas Hollandus (mh. 1612.) az albumnak ugyanarra a lapjára írta be nevét.

⁷⁹ Nagy Kálozi im. 19.

⁸⁰ Más kérdés, hogy joggal-e? — A nem skolasztyikus Arisztotelész-örökség és a ramus-i program viszonyára még visszatérünk.

⁸¹ Van okunk föltételezni, hogy a középfokú oktatásról ígért folytatásban más, esetleg filozófiai problémákat is Ramusra hivatkozva tárgyalt (volna) Újfalvi. — Nem szabad azonban lebecsülni Ramus ortográfiai reformjait sem. Őt magát először éppen „hérésie grammaticale”-ban marasztalták el a Sorbonne-on; s ilyen vonatkozásban hatott más nyelvterületeken is (a német Schede-Melissus és J. Fischart pl. Ramus szellemében tettek erőfeszítéseket saját anyanyelvük ortográfiai reformjára

Újfalvi Imre debreceni iskolai munkásságáról tulajdonképpen elég sokat tudunk. Nem volna tehát fölösleges a ránk maradt dokumentumok ismételt „megvallatása”: nincs-e ott nyoma a ramusi elvek és módszerek hatásának, esetleg a forrás megnevezése nélkül is. Kétségtelen, hogy Újfalvi itthoni *munkássága* szempontjából a részben bizonyított, részben még csak föltételezhető Ramus-hatás a kortárs európai szellemi mozgalmakkal való kapcsolat legjelentékenyebb eleme. A föltételezhető körébe nagyon sok mindent utalhatunk; talán még a debreceni nyomda századforduló-i működésére döntő befolyást gyakorolt helyesírási újításokat is érdemes lesz összevetni Ramus elgondolásaival és gyakorlati tanácsaival.⁸²

Mindaz azonban, amit Újfalvi *iskolai* munkássága tekintetében Ramus lehetséges hatásáról még el lehetne mondani — nem tartozik ennek a cikknek a keretei közé. Hiszen a francia tudós elsősorban a logika, a filozófia, a természettudományok újítója volt — sőt sokak szerint mindenekelőtt a legszűkebb értelemben vett praxisé: az „üzemi gyakorlaté”.⁸³ Indokolt-e tehát, hogy Újfalvi Imrének a Ramus szellemi hagyatéka iránti aktív érdeklődéséről, félreérthetetlen rokonszenvéről itt emlékezzünk meg? Erre a kérdésre egy olyan összefüggés-csoportra való rövid utalás nyomán válaszolunk, amely a legjobb életrajzi összefoglalásokban is elmosdottan, vagy egyáltalán nem szerepel.

Az utóbbi évtizedek *más vonatkozású* kutatásai bizonyították be, hogy Ramus — különösen élete utolsó szakaszában — egyre hevesebb vitákba bocsátkozott egyháza vezetőivel. Kétségtelen, hogy az ortodox kálvinisták csak akkor kezdtek hallgatni „elhajlásairól”, amikor egyik legfontosabb belső ellenfelükből a Szent Bertalan-éjszaka áldozata lett, majd az európai protestantizmus reprezentatív mártírja.⁸⁴

Szintén csak újabban derült fény arra, amit hitsorsosai sokáig gondosan eltitkoltak: Ramus igen jó barátságot tartott fönn néhány radikálisan heterodox, antitritinárius humanistával.⁸⁵ Ez már olyan fontos körülmény, aminek közvetlen magyar vonatkozásai is vannak. Több forrásból tudjuk, hogy 1570 táján János Zsigmond erdélyi fejedelem „amaz híres philosophust, Petrus Ramust hívatta Párisból Fejérvárra”. Egyáltalán nem tekinthető azonban hitelesnek az a híradás, hogy: „a Blandrata orvosnak doha” volt az, ami „eliszonyította az odameneteltől”.⁸⁶ Ez a beállítás — legalább is ebben a formában — hamis. A kitűnő Szenci Molnár Albert egy, valószínűleg külföldön kitalált legendát adott tovább.⁸⁷ Világos, hogy a tények kiforgatása ebben az esetben a helvét irányzat vezetőinek állott az érdekében; ugyanazoknak, akik ügyes manipulációval alakították ki a számukra korábban oly

vö. Boor—Newald: Geschichte d. deutschen Lit. V. München, 1960³. 31, 107.). — Turóczi Trostler is „a nemzeti nyelv grammatizálódásának úttörői” sorában méltatja Ramust és hatását Szenci Molnárra (im. I. 33, II. 147, 154, 726.).

⁸² Klaniczay figyelmeztet arra (im. 573), hogy Lipsiai Pál debreceni nyomtatványainak következetes helyesírási újításai bizonyosan Újfalvira vezethetők vissza, „a helyesírás ésszerű továbbfejlesztése pedig pontosan beillik az iskolai oktatást s általában a szélesebb művelődést szolgáló egyéb törekvéseinek a sorába.”

⁸³ Hooykaas im. passim. — A kitűnő holland tudománytörténész előadásaiban is azt emeli ki, hogy Ramus büszke volt arra, „dass es keine mechanische Werkstätte in Paris gebe, die er nicht mehrmals gründlich untersucht habe”. (R. Hooykaas: Das Verhältnis von Physik und Mechanik in historischer Hinsicht. Wiesbaden, 1963. 8—16, ahol a mechanikai világkép „áttörésében” döntő jelentőséget tulajdonít Ramus természettudós-tanítványainak.)

⁸⁴ Robert M. Kingdon: Geneva and the Consolidation of the French Protestant Movement 1564—1572. Genève, 1967. 96—115.

⁸⁵ Delio Cantimori: Eretici italiani del cinquecento. Firenze, 1939.

⁸⁶ Szenci Molnár id. napló-kiad. 396.

⁸⁷ Hasonló szellemben adja elő a történetet a század végén Pápai Páriz Ferenc. Vö. MPETAt V. 1906. 172.

kellemetlen reformer-tudós „új arcképét”. (Még Ramus jószándékú, mérsékelt hívei is közreműködhetnek a retusálásban: csak így válhatott lassanként szalonképesse az antiskolasztikus koncepciónak legalább néhány eleme a református iskolákban és tudományos irodalomban.)

Valójában egyáltalán nem valószínű, hogy Ramust a magyar földön akkor virágozó antitrinitárius mozgalom „iszonyította volna el” az Erdélybe meneteltől! Legföljebb arra gondolhatunk, hogy felekezetével — az egyházi közösséggel, amely az ő számára egyúttal honfitársainak közösségét is jelentette — nem akart szakítani; az erdélyi meghívás elfogadása pedig „túlfeszítette volna a húrt”. Az antitrinitárius „eretnységnek” legföljebb így, közvetve lehetett része Ramus Erdélybe jövetelének a meghíusulásában. Dehogysis utasította ő el „iszonyodva” a hívást: nemrég találta meg Erdélyben Jakó Zsigmond az „Arithmetica” egy példányát a szerző sajátkező ajánlásával, ami a fejedelemnek szólt. A könyvküldemény valamit föltétlenül bizonyít: a kapcsolat kétoldalú volt.

Van még néhány adat arra, hogy Ramus nem volt olyan elfogult a dogmatikai tekintetben is „szakadár” vallási csoportok képviselőivel szemben, mint ahogy a Szenci Molnár által használt kifejezésekből gondolhatnánk.⁸⁸ Azt sem lehet azonban mondani, hogy Ramus elfogadta, magáévá tette volna ezeket a radikális „eretnégeket”; sőt az ismert adatok még a tartós szimpátiát sem bizonyítják.⁸⁹

Tudomásul kell venni tehát, valósággal föl kell fedezni ezeket a kimondottan „eretnek”-kapcsolatokat — de nem szabad eltúlozni a jelentőségüket. Az idézett példa, az erdélyi meghívás helyes értelmezése is erre figyelmeztet. Az antitrinitárius erdélyieknek az az elképzelése, hogy Ramus elfogadja meghívásukat, éppoly jellemző — mint a terv meghíusulása. Ramus munkásságát permanens konfliktusok kísérik, de ezek nem végződtek szakítással. Hatásában ennek megfelelően az eddig említett arminiánus és „eretnek-humanista” áramlatok mellett nem kevésbé fontos a *kálvinizmuson belül megmaradt*, dogmatikai tekintetben mérsékelt, de határozottan ellenzéki csoportokra gyakorolt befolyása. Ide tartoznak néhány késői zwingliánus és a „szövetségi-teológia” herborni és brémai hívei mellett a francia „amyraldisták” és az angol—holland puritánok közül azok, akiket korai pietistákként szokás számon tartani (Perkins, Ames stb.)⁹⁰

Már a fölsorolás is jelzi, hogy Ramus tanításai rendkívül intenzíven, tartósan és széles körben hatottak. Mi lehetett az oka annak, hogy a protestáns iskolai művelődés ismételt reformjai, szinte folytonos „megújulása” számára több mint másfél századon át olyan eleven, hatékony erőt jelentett a rámozgás? Hiszen már keletkezésekor sem volt igazán eredeti és „korszerű” filozófia. Nagy befolyását részben annak köszönhette, hogy nem volt lezárt rendszer, hanem éppen minden „kíspekulált”, zárt rendszer kritikája; ez a kritikai elemet sokan, sokféleképpen és sokáig fölhasználhatták. De fölismerhető Ramus koncepciójában és hatásában egy nagyon karakterisztikus kettősség: nemcsak a középkori skolasztika ellen lépett fel mun-

⁸⁸ Nem csoda, hogy korán „otthonra lett” pl. a lengyel szociniánusok körében is. A rakóvi iskola gyakorlatából vett adatokat ld. *Studia nad arianizmem*. Warszawa, 1959. 307, 382.

⁸⁹ Szinte pontosan ugyanez a helyzet Újfalvánál is. Jelentősek azok az újonnan megismert adatok, amelyek szerint jó, talán baráti kapcsolatok fűzték Petki Jánoshoz, s különösen fontos, hogy utoljára egy antitrinitárius többségű város, Kolozsvár fogadja be az üldözöttet. (Adattár I. 317. Előző cikkem tévesen idézi innen a dátumot! 1616-ban járt Újfalvi Kolozsvárt és nem 1615-ben.) — Semmi sem utal azonban arra, hogy antitrinitárius tanok felé hajolt, azokkal rokonszenvezett volna; sőt ennek még a lehetőségét is kizárni látszik, hogy ellenfeleinek vádjában sincs még így értelmezhető utalás sem.

⁹⁰ Vö. J. Moltmann: *Zur Bedeutung des Petrus Ramus für Philosophie und Theologie im Calvinismus*. (Zschr. f. Kirchengeschichte 1957, 295—302.)

kássága kezdetén, hanem a „pogány” reneszánsz-arisztotelizmus ellen is. Ezidőtáiban az „apologetikus-keresztény filozófiák” jegyei látszottak dominánsnak benne (persze csak olyanképpen, ahogy végső soron pl. a korai és késői Erasmusnál is).

Ramus tanainak ez az utóbb kiemelt oldala jól példázza a kor ellenzéki áramlatainak heterogén elemekből összeszőtt, eklektikus voltát, „sokértelműségét”. Újfalvi munkássága értékelésének is ez a kulcskérdése. Különösen a pályakezdő tanár újtó szándékainak határaitra adhat az eddigittől egészen eltérő magyarázatot szinte már e kérdés fölvetése is. Arról a fő ellentmondásról van szó, amire Újfalvi minden interpretátora fölfigyelt. „Humanista levegőt áraszt” legtöbb munkája; — de határozottan elutasítja „a profán szerzők pogány kultuszát”, s őszinte, spontán megnyilvánulásnak látszik a világi irodalomtól és zenétől való idegenkedése.⁹¹ Kardinális kérdés, hogy az ilyen megnyilatkozások mögött mindenképpen az európai *konzervatív* törekvések, például a lutheri ortodoxia hatását kell-e keresnünk; vagy ellenkezőleg: az antiortodox vallási—ellenzéki áramlatokét, — azok jellegzetes, szinte törvényszerű „kétarcúságát”? Genetikusan, „szisztematikusan”, s a mindennapi prakszisban egyaránt megfigyelhető ui., hogy ezek az irányzatok nemcsak a merev skolasztikus dogmák elfogult képviselőivel hadakoznak, hanem igyekeznek gátat emelni a reneszánsz (és barokk?!) paganizmus térhódítása elé is. Sokatmondó tény, hogy mindez még az olyan, számos világi életszférára kiterjedő, gyakorlatias filozófiai—pedagógiai—„módszertani” újtó áramlatra is vonatkozik, mint amilyen a ráimizmus volt.⁹²

(A reneszánsz világi eszmények következetes képviselői nem a harcot vállalták ebben a korban, hanem a vallási ideológia terén kiéleződő küzdelmekről visszavonulva munkálkodtak szaktudományuk fejlesztésén. Azok viszont, akik ennek a harcnak, a vallási eszmék s az egyházi viszonyok úgyszólván „permanens reformációjának” az útját választották — azok magától értetődően szilárd vallási meggyőződéssel voltak fölvértezve. Bármilyen paradox jelenségnek tűnik: közülük a még olyan liberálisan, felekezeti dolgokban viszonylag elfogulatlanul gondolkodóknak is szükségük volt a fanatikus hit valamilyen „minimumára”. Egyebek mellett abban is hinniök kellett, hogy éppen ők képviselik isten akaratát, az összezavarodó, pogány világban az igaz vallást.)

Bármilyen sokféleképpen értelmezhető áramlat volt azonban a ráimizmus — a XVI. század végén még a protestáns ortodoxia minden változata rendkívül veszedelmesnek találta az új módszer térhódítását. Közismert, hogy milyen súlyos viszályok középpontjába kerültek Ramus követői a századforduló lutheránus iskoláiban a német nyelvterületen. Itt még az ellenzékről sem mondható el, hogy magáévá tette volna a reformokat. Említettük már, hogy Reusnert kivételnek kell tekinteni. Az utolsó német humanistaként jellemzett, melanchthoniánus Matthäus Dresser például mesterének *Dialectica-járól* tartott beszédeiben élesen kikelt Ramus ellen.⁹³

⁹¹ A Klanczay és Csomasz Tóth által idézett részletek mellett hivatkozni lehet itt az „Admonitiones” több helyére is. Például: „igen csúnya dolog keresztények iskoláiban egész könyveket tárgyalni Homérosztól, Vergiliustól, Ovidiustól. . . bűn, hogy gyermekeink jobban tudják, ki a pogány Jupiter, aki hajadonok tisztességét tépte le, mint azt, hogy kicsoda az Atya, Fiú és Szentlélek Isten. . .” (Az idézet: Nagy Kálozi i. m. 14. — Emlékezhetünk rá, hogy milyen éles szavakkal ítélte el az iskolában Jupiterről és a pogány mitológia más alakjairól való éneklést is.)

⁹² Moltmann (i. m. 298—299) kimutatja, hogy Ramus föllépése először főleg „a páduai Pomponazzi-iskola új-averroista reneszánsz-arisztotelizmusa elleni front kiépítésébe illett”. Ezt az első támadást Arisztotelész ellen szinte minden jelentékeny humanista gondolkodó tartózkodva fogadta!

⁹³ Frankfurt/O. 1588. — Dresserre ld. a 11. jegyzetet; lipcsei Ramus-ellenes föllépéséhez: Bayle Dict. II. 311.

Ez már Krell kancellár idején történt, s nem volt egyedülálló eset; a filippisták általában nem bántak sokkal kíméletesebben a rámizmus képviselőivel, mint a konzervatív luteránusok.⁹⁴ Wittenberg és Szászország tehát a XVI. század végén különösen alkalmas volt arra, hogy ott Újfalvi sokaktól ócsárolt és csak kevesek által értett áramlatnak lássa Ramus tanításait.

Látszólag más a helyzet a kálvinista befolyás területein, ahol a legfontosabb ellenzéki humanista csoportról, a németalföldi arminiánusokról már említettük: igen gyorsan és egyértelműen magukévá tették Ramus újításait.⁹⁵ S amiről még nem esett szó: néhány rajnamenti német református centrum legjobb tudósainak munkássága nyomán a francia filozófus módszere, programja — bár kissé módosítva — a tudományos irodalomban és az iskolai gyakorlatban egyaránt tért hódított. (Magyar szempontból sem jelentéktelen, hogy például a Herbornból Erdélybe költözött professzorok Alsteddel az élükön elősegítették a rámusi koncepció mérsékelt változatának meghonosítását.) Ez azonban csak évtizedekkel Újfalvi európai utazása után következett be. Az ő idejében még a Rajna-vidék is Ramus heves elutasításától, „ócsárlásától” volt hangos. Közismert, hogy kitől származik a századforduló legátfogóbb és legélesebb „bíráta” az új módszerről: Keckermanntól,⁹⁶ akinek a logikai tankönyveit majd a Ramus-recepcióban döntő szerepet játszó puritánusaink vonják ki a sárospataki iskola és más protestáns intézetek gyakorlatából. De hivatkozhatunk a magyar protestáns későhumanizmus számára nagyfontosságú heidelbergi kör teológiai exponenseire is, mindenekelőtt David Pareusra. Az ő munkássága témánk szempontjából sokoldalú mérlegelést kívánna. Nem árt azonban itt leszögezni, hogy Ramus követőivel szemben ő sem volt elnézőbb, mint sok konzervatív kortársa.⁹⁷

Egyébként is: Újfalvi európai utazása idején kétségtelenül a genfi ortodoxia szavára hallgatott még az egész református Európa. Beza pedig több mint tíz évvel Ramus mártírhalála után is — jellemző módon név említése nélkül — így nyilatkozott a reformokról: „Bár egyesek arról álmodoznak, hogy a keresztyén iskolákban ne jusson hely a logika számára; ha azonban nem a hamis, hanem az igaz logikára gondolunk, (qualis est ab Aristotele perfectissime tradita) — annak alkalmazását még Pál apostolnál is tanulmányozhatjuk”.⁹⁸

A protestáns ortodoxia ellenszenvének fontos belső, a vallási—egyházi szférába tartozó okai is voltak. (Ezekről szólnunk kell még.) Természetes azonban, hogy az averzió tartósabban ható tényezője egy tágabb értelemben *világnézeti* ellentét.

*

⁹⁴ „die Ramisterei. . . in publicis praelectionibus” szigorúan tilos volt az egyetemeken, Krellék utasításai szerint is. Vö. Th. Klein i. m. 78—79. — Külön kérdés, hogy milyen kapcsolatba hozták ezt a két — kiindulópontját tekintve ellentétes — áramlatot a kortársak. (Jellemző cím: Heizo Buscherus, Harmoniae logicae Philipporameae libri duo. Lemgoviae, 1599⁴.) — Überweg (Grundriss d. Gesch. d. Philos. III. 1924¹². 110.) a két koncepció összebékítésén fáradozó „szemiramisták” munkásságát méltatja.

⁹⁵ A 77. jegyzetben idézettekén kívül ld. J. Tideman: Remonstrantisme en Ramisme. (Studien en bijdragen III. 1876. 389—425.)

⁹⁶ Vö. Moltmann i. m. (ZKg 1957) 301.

⁹⁷ Vö. Bayle Dict. III. V; Moltmann i. m. (ZKg 1957) 312.

⁹⁸ L. Danaeus „Isagoge”-ja elé írt Beza-előszóból (1593) idézi Heppe—Bizer i. m. XXX. — Bizer csipős megjegyzése: „der Leser gewinnt den Eindruck, dass Paulus vor allem als Logiker von Bedeutung sei.” — A mi református ortodoxiánk vezéralakjai is a terjedelmes logika kiküszöbölését róják majd föl a rámista puritánusok legfőbb „bűnéül”.

A jelzett összefüggések ismeretében térjünk vissza Újfalvira. Ramus iránti szimpátiájának bizonyítékaira. Peregrinusunk ott találja a, valószínűleg Wittenbergben vásárolt, képekönyvben — amely Dantetól Szegedi Kiss Istvánig nagy írókat, művészeket, reformátorokat és tudós humanistákat sorakoztatott föl —

247a: „Hunc plures quam capiunt, carpunt” (Újfalvi jegyzete a Ramus-kép alatt)

Ramus arcmását is. Milyen tapasztalatok, élmények alapján írhatta oda a kép alá, hogy ezt az embert sokan ócsárolják, de kevesen értik? Sajnos nem tudjuk, hogy hol és mikor jegyezhetette ezeket a szavakat az albumba; a fentiek alapján azonban nyilvánvaló, hogy európai útja bármely állomásán. Arra is gondolhatnánk, hogy idehaza — ha nem tudnánk majdnem biztosan, hogy Ramust e korban magyar földön még kevesen sem értették. Eljutunk így ahhoz a kérdéshez: milyen hely illeti

meg Újfalvit Ramus magyar recepciójának megíratlan történetében?⁹⁹ Nem tartozott a francia filozófus legelső magyar ismerői közé. Mai ismereteink alapján azonban úgy látszik: úttörő volt abban, hogy a rámista módszer lényegét, antiskolasztikus, minden ortodox maradiságot valósággal provokáló újszerűségét megértette — és *vállalta*. De nemcsak ilyen értelemben volt úttörő, hanem — tudomásunk szerint — ő volt az első, aki a hazai iskolai gyakorlatba Ramus újításainak bizonyos elemeit bevezette.¹⁰⁰

Így tehát ebben a tekintetben is rendkívül találónak bizonyul az ortodoxia későbbi jelentékeny képviselőjének, Szilágyi Benjamin Istvánnak a „helymeghatározása”. Szerinte a Dávid Ferenc halálától Tolnai Dali János föllépéséig tartó időszakban Újfalvi volt az egyetlen jelentős „vizsályszító” innovátor a magyar református egyházban.¹⁰¹ Úgy látszik ez iskoláink „rámista” megújítására is vonatkozik. Többen leírták már: az 1570 körül meghívott Ramus a puritánusokkal, Tolnai Daliékkal „érkezett meg” hozzánk.¹⁰² Ezt a megállapítást módosítani kell, s a két dátum — 1570 és az 1630-as évek — közé kell iktatni Újfalvi tiszántúli tevékenységét. Ha ui. a szélesebb körben, tartósan ható reformok mellett számításba akarjuk venni az első, talán folytatás nélkül maradt kísérleteket is, — akkor Újfalvit kell a tudományos módszertan megújítása hazai kezdeményezőjének tartani, akivel az antitrinitárius János Zsigmond által hívott (s széles körben csak jóval később, a puritánus mozgalom nyomán hódítani kezdő) Ramus először jutott el magyar földre, először adott indítást egy magyar iskola megújításához.

Az elmondottakon kívül van a Ramusszal és követőivel való találkozásnak egy speciális „részkérdése”. Utaltunk már arra, hogy Ramus élete utolsó éveiben összeütközésbe kerül egyháza ortodox vezetőivel. Nem volt azonban szó arról, hogy mi is volt tulajdonképpen e viszálykodás tárgya.

Az olasz eretnekekkel és más antitrinitáriusokkal való barátkozás, az antiskolasztikus pedagógiai és tudományos program, a filozófiai-módszertani koncepció gyökeres újdonsága (s gyors recepciója például a németalföldi arminianusok körében) — mindez nem volna elegendő ahhoz, hogy Ramust és a rámizmust a késő-humanista *vallási ellenzék* áramlatai közé soroljuk. S mindez nem volt középponti tárgya az ortodox vezetők és Ramus, meg társai közti küzdelemnek.

Kifejezetten a francia reformátusok egyházi életét érintő kérdések kerültek előtérbe. Ezekre azonban a magyar szakirodalomban még utalást is alig lehet találni. (Ami érthető. 1570 előtt is ismeretségbe került már Ramusszal vagy műveivel néhány magyar humanista; akkoriban azonban még Ramus maga sem alakította ki sajátos egyházi—vallási reformprogramját. A későbbi puritánus—vallási újítások, egyházi reformok egészen más európai forrásokból merítettek: közvetlenül az angol mozgalom elméletéből és gyakorlatából. Nem volt tehát szükségük a „teljes” Ramusra; elsősorban és szinte kizárólag a logika reformere érdekelte őket.) Hasonló a helyzet Nyugat- és Közép-Európában is. Elmondhatjuk: Ramus vallási, egyházi elgondolásai

⁹⁹ Már a XVI. század derekán akadt olyan magyar értelmiségi, aki ismerte és becsülte a párizsi filozófus akkoriban megjelent úttörő munkáját. Vö. Bucsay Mihály: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. Bp., 1944. 60—61, 104. — Ez azonban éppúgy szinte véletlen, alkalmi „találkozás” lehetett, mint ahogy aligha volt hatással hazai — különösen „intézményes” — műveltségünk fejlődésére, hogy egy Dudith, vagy Zsámboki ismerte és becsülte Ramust. — Külön kell tehát ettől választani azokat a törekvéseket, amelyeknek az 1570-i meghívást követő évszázadban kifejezetten a rámusi reformok *hazai megvalósítása* volt a céljuk.

¹⁰⁰ Bizonyosan nemcsak ortográfiaiakat!

¹⁰¹ SpFüz. i. h.

¹⁰² Pinnát A.: ItK 1953, 383; Bán I.: It 1954, 518.

— mai tudomásunk szerint — *legfőbb* negyed századon át hatottak. Pozitív befolyásuk érvényesüléséről valószínűleg sem 1570 előtt, sem a XVII. században nem lehet beszélni. Újfalvi sokat vitatott egyházkormányzati mozgalma lehetséges forrásainak nyomozása közben azonban lehetetlen figyelmen kívül hagyni Ramus tevékenységének ezt a kevésbé ismert oldalát.

1570 körül Ramus — néhány társához csatlakozva — egyháza zsinatain nyíltan is vitát kezdeményez. Számunkra egyelőre jelentéktelennek látszó kérdések — így az úrvacsora — fölülvizsgálata mellett elsősorban egyházkormányzati reformok bevezetését kívánják. Egy évszázaddal később a korszak kitűnő ismerője, Ramus honfitársa, Pierre Bayle e reformok lényegét így foglalja össze: demokratikus vezetést akart az egyházban, bátran szót emelt az oligarchia és a tirannizmus ellen.

Bayle nagyon tömör jellemzését teljesen alátámasztják Bullinger, Beza és mások levelei, a zsinati iratok, s az újabb földolgozások. Ramus ismételten és határozottan követelte, hogy szélesebb közösség döntsön a tan dolgaiban éppúgy, mint személyi, szervezeti kérdésekben, nem utolsósorban az *egyházfegyelem* dolgában.¹⁰³

Mondani sem kell talán: olyan kérdések ezek, amelyeket a jövőben semmiképpen nem mellőzhetünk Újfalvi reformjainak és lázadásának elemzésekor. Ezek az összefüggések segíthetnek megvilágítani, hogy a puritanizmus helyett, vagy mellett — nem játszhattak-e vajon szerepet Újfalvi „püspökellenes” programjának kialakításában olyan más európai példák is, mint a Ramusé?¹⁰⁴

Összefoglalva azt mondhatjuk: valamelyest külön lehet választani Ramus munkásságának, de különösen hatása kisugárzásának két oldalát: a vallásit és a világit.

1. Egyházkormányzati kérdésekben folytatott vitái és vallási nézetei (utóbbiaknak legjobb összefoglalását 1576-ban posztumusz megjelent munkája adja) a jelek szerint csak rövid ideig gyakorolhattak befolyást az európai szellemi életre. A magyar egyházi értelmiség köréből talán Újfalvi az egyetlen, akiről föltételezhető, hogy legalábbis megismerkedett „ezzel a Ramussal” is, eljutott hozzá a nézetei és föllépése nyomán keletkezett viharnak a híre; hiszen Beza például még jóval Ramus mártírhalála után is módot talált a javasolt demokratikus reformok megbélyegzésére. A tények világából kétség kívül a hipotézisek birodalmába jutunk, ha föltesszük a kérdést: Ramus sokak által való ócsárlására utalva — nem gondolhatott-e vajon az egyházi vezetés tirannusainak merész bírálójára (*is*) az az Újfalvi, aki hamarosan (még a terminológiát is példaképétől kölcsönözve!) halálos veszedelmet vállal, küzdelembe bocsátkozik hatalmaskodó püspökével?

¹⁰³ Az egyházkormányzati viszályok részletes elemzését adja Kingdon j. h. (vö. 84. j.) — Sajnos rendkívül töredezett és ellentmondásos képet ad viszont a szakirodalom Ramus vallási nézeteiről! (Cantimori például az erkölcsi normákra szorítókozó, az olasz eretnek-radikálisokéval rokon álláspontot tulajdonít Ramusnak; Moltmann ezzel szemben az „igazi kálvinizmus” védelmére és belső megújítására hivatott koncepciót.) Hiányzik nagy vallási művének korszerű értékelése. A „Commentarium de Religione Christiana libri IV” 1576-i — Philipp Sindey-nek ajánlott! — posztumusz kiadását a század végéig többször újranyomták. Nem valószínű, hogy ez a könyv elkerülte volna Újfalvi figyelmét.

¹⁰⁴ E kérdés eldöntésekor figyelemmel kell majd lenni arra, hogy Újfalvi járt Genfben. A korábbi életrajzok erről nem tudhattak; az album adatai viszont azt bizonyítják, hogy nemcsak az idős Beza-nál tett kegyeletes látogatást, hanem Casaubonnal, más professzorokkal, sőt a polgárság kiemelkedő képviselőivel is megismerkedett (így a néhány évvel azelőtt Magyarországon is járt „Carolus” Liffort-tal). Mindez akkor is fontos, ha *nem* fogadjuk el az Újfalvi első peregrinációjára, korábbi genfi tanulmányaira vonatkozó föltételezést (ld. fönt: 56. j.). Kálvin városa ui. középpontja, legfontosabb színhelye volt azoknak a vitáknak és küzdelmeknek, amelyek Ramus halálával sem szűntek meg egyhamar; ott volt a legerősebb az ortodoxia befolyása, de az ellenzéki föllépés és program is sokáig hatott.

2. Sokkal tartósabb volt az iskolai gyakorlatban és — főleg protestáns területen — szinte minden tudományágban az új, ramusi metodika, logika stb hatása. A skolasztikát radikálisan elvető, új módszer olyan kritikai álláspontot jelentett, amely bizonyos tekintetben ösztönző erő maradt egészen a XVIII. század derekáig. (Gottsched például még akkor is fönn tartás nélküli lelkesedéssel beszélt Ramusról, mint a világnézet és a természettudományos világkép forradalmi megváltoztatásának egyik leghatékonyabb előkészítőjéről.¹⁰⁵) Ebben a tekintetben is van remény arra, hogy nemcsak „találgatva”, hanem tények alapján sikerül majd Újfalvi munkásságát a gyökeres reformtörekvésekkel szembeállítani.

Összefoglalás helyett

Újfalvi Imre a századfordulón a debreceni iskola s az egész tiszántúli „intézményes művelődés” átfogó reformját valósítja meg — páratlan szakértelemmel és energiával. Ugyanakkortájt megkomponálja a magyar nyelvű énekköltészet első retrospektív gyűjteményét; s a nagyszabású kiadványsorozat két fontos részét — legendásan mostoha körülmények között: Básta hadainak grasszálása idején — közre is bocsátja. Néhány évvel később szembe mer fordulni azzal az erővel, amelyet addig maga is szolgált. (Akkor már — a fejedelemtől a fölfegyverzett hajdúságig — minden hatalom ezt az erőt támogatta; s autoritását még egy jó évszázadig tulajdonképpen senki sem vonta kétségbe, csak kinövéseit nyesegették a legjobbak.) Újfalvi vétőt mond, és tiltakozó szavát nem vonja vissza, inkább vállalná a halált, s vállalja a koldusbotot.

Erős, szuverén egyéniség lehetett az, akiről mindez elmondható. Hiteles arcképe aligha áll össze valaha is a hatások mozaikköveiből.

Mégsem volt talán fölösleges megismerni azokat, akikkel találkozott, és akik — ha osztályhelyzet, műveltség, világnézet, tehetség, lelkialkat dolgában részben különböztek is egymástól és Újfalvitól — bizonyosan sorstársai voltak, s néhányan közülük példaképei lehettek. Peucer és Pierius, Gundermann és Calaminus, Cornelisz és Uyttenbogaert, Arminius és Peter Baro, Snel és más Ramus-követők (mint ahogy a magyar Thoraconymus, Ceglédi, Petki meg mások) bátran tekinthetők szellemi rokonainak. (S a névsor távolról sem teljes!)

A XVI. század vége európai szellemi életének sokkal szélesebb spektruma került Újfalvi látókörébe, hogysem munkássága európai forrásának kérdését három kiragadott ellenzéki áramlat vázlatos bemutatásával lezártnak tekinthetnénk. Ezeket inkább azért volt szükséges kiemelni, hogy emlékeztessünk arra: a késői filippisták, meg a korai arminianusok, Ramus követői és sokan mások megtalálták már helyüket a századforduló európai művelődésének térképén; egy hasonló „magyar atlaszon” Újfalvit is külön hely illetné meg.

Mindez (ismételjük) nem jelenti, hogy lehetséges vagy szükséges volna Újfalvi mozgalmát a jelzett ellenzéki áramlatok függvényének, egyszerűen *csak* analóg jelenségnek tekinteni. A magyar hagyományokhoz szervesen kapcsolódó reformjaihoz, kulturális és irodalmi erőfeszítéseikhez, majd belpolitikailag konkrét, bátor föllépéséhez képest a közel egykorú filippista disputációk vagy szabad akarat-

¹⁰⁵ A ramusi újítás *lényege* nagyon eleven példának, pozitív indításnak számított még a felvilágosodás századában is! Gottsched híres Bayle-fordításának egyik jegyzetében (Historisches und kritisches Wörterbuch. IV. Leipzig, 1744. 31.) olvashatjuk Ramusról: „Ueberhaupt ist zu merken... dass dieser erste Verbesserer, oder Zerstörer der scholastischen Philosophie... nebst dem Copernicus, allen Cartesiiis, Galilaeis und Boylen die Bahn gebrochen.” Ez az idézet elgondolkoztathatja azokat is, akik már a XVII. század közepén, a ramusi filozófia magyar és kelet-európai jelentkezésében elsősorban negatívumot látnak: elkésztésünk bizonyítékát.

víták vérszegény szörszálhasogatásnak tűnnek. Hatásuk is eltörpül az Újfalvi mellett.

Egyébként az európai források kérdését sem szűkíthetjük az ellenzéki protestáns törekvésekre, hanem tovább kell lépnünk: a fentiek folytatásaképpen meg kell kísérelni annak bemutatását, hogy Újfalvi más vallási csoportokkal (heidelbergi mérsékelt protestáns-humanista körökkel, s a kálvinista ortodoxia vagy a korai puritanizmus néhány képviselőjével), illetve a filológia, a történetírás, a természettudományok legkorszerűbb áramlataival is megismerkedett. Ezeknek az irányzatoknak is lehetett hatása — pozitív és negatív értelemben egyaránt — munkásságára, sorsa alakulására. Az ilyen adatok felsorakoztatása azonban már nem lehet e cikk feladata.

*

Szabad-e hát végülis Újfalvi nagyhatású, merész, a szakítás kockázatát is vállaló föllépésének valószínű indítékai közé sorolni a századvégi — tehát a kortárs — Közép- és Nyugat-Európa vallási-ellenzéki mozgalmával, a „későhumanista lázadókkal” való találkozást?

Éppen a legilletékesebbtől kaphatunk választ erre a kérdésre. Újfalvi utolsó, ismert megnyilatkozásai perirataiból rekonstruálhatók. A fejére halált kérő vádlók és az elfogult bírák előtt mondott beszédei több ízben utalnak külföldi összefüggésekre. Sajnos mindennek nyoma sincs az eddigi interpretációkban, Kiss Sándor részletes kivonataiban sem. Pedig félreérthetetlen az, amit a jegyzőkönyvekben olvashatunk. Ígéri például, hogy „Az Wittebergai dolograis megh felelek suo loco”. S nem sokkal később így vall: „Vagyon 20 esztendeje hogy en ertegetek effele effectusokat, abusosokat; de felven attul kiben most estem nem mertem indetani.” 1611-ben mondja ezt — kifakadva az egyházi hatalmaskodás ellen, mindenki ellen, „valaki az Christus tisztiben piszkál”. Számoljuk vissza a húsz esztendő, s akkor világossá válik: maga Újfalvi jogosít föl arra, hogy 1591-ben Wittenbergben kezdődött peregrinációjának élményeit, s a Nyugat-Európában szerzett ismerősöket, ismereteket a reformerré majd lázadóvá érés szempontjából fontos tényezőkként tartsuk számon.

Az idézett nyilatkozat ismeretében talán érthetővé válik, hogy miért volt szükség a három legfontosabb európai protestáns-humanista ellenzéki áramlat kiemelésére s részletes bemutatására. A konkrét találkozásoktól és a föltételezhető hatástól eltekintve is: Újfalvi és társai gyorsan eltaposott s az elhallgatás meg a hamisítások ködös homályába burkolt mozgalmát csak úgy érthetjük meg, ha nem feledkezünk meg azokról, akik pontosan egyidejűleg (éppen a jelzett két évtizedben) más országokban „értegették” — azaz éberen figyelték — a vallási, a művelődési életben s az egész közéletben elburjánzó „abusosokat”. Érthető, hogy a fejlettebb nyugat- és középeurópai nemzetek legjobb fiai hamarabb „mertek indítani” mozgalmat a megcsontosodott protestáns egyházak skolasztikus és despotikus vezérkarának visszaélései ellen. S többet, sokkal többet is tudunk elméleti és gyakorlati munkásságukról, aminek hatása a korai felvilágosodásig nyomon kísérhető. Pedig annak idején az ő szervezkedésük se kerülhette el a bukást.

IMRE ÚJFALVI AND THE LATE HUMANIST OPPOSITION IN EUROPE

There may not be any other country in the whole of Middle and Eastern Europe where the Reformed (or Calvinist) trend would have been of such an importance as in the North-East region of Hungary (the so-called „Partium”) and later in Transylvania. As an established state religion it had a decisive influence not only on church life but also on the development of literature, science, arts as well as on politics. Thus anti-Hapsburg fights for national independence were interwoven with religious struggle.

All that did not mean the harmonious development of a homogenous Protestant culture, but brought about a fairly sharp internal antagonism. A polarisation took place here, too, though not so quickly and briskly as in the Netherlands and Britain. On the one hand the forces of the Reformed orthodoxy proved to be more and more conservative, on the other the representatives of the opposition seem to have become more and more radical. We have a pretty thorough knowledge of the details of this struggle in the years after 1630, but we know very little about the period of the Hungarian „late humanism” (cca. 1580—1630.)

At the above-mentioned period, in the decades preceding the 17th century and afterwards there was not a powerful, anti-orthodox internal opposition movement on Hungarian soil but there was an outstanding „revolting spirit”, Imre Újfalvi (his full name was: Emeric Szilvásújfalvi Anderkó). We do not know the date of his birth or death. He finished his studies in 1595, and first he was the rector of the Debrecen school, then he became minister and senior in Nagyvárad. He was a man of encyclopaedic learning, a scholar of creative mind with a vast field of interest: a philologist, a mathematician, a theoretician of pedagogy and a clever organizer of culture. Towards the turn of the century he gives a new impulse to printing books in Hungarian territory east of the river Tisza. The reform of education is connected with his name and at the same time he composed the first retrospective collection of Hungarian song-poetry, he published the first Hungarian bibliography etc.

In his successful career there is, however, a sudden turning point. In 1607 he is the religious leader of a territory of the utmost importance from the point of view of internal political struggle but at the end of the same year he is called the “plague of the Church” by the Reformed synod. His followers are frightened off, then by means of physical and mental tortures he is forced to sign an abjuration. Later he is discharged from ministry and sent to prison. On handing him over to civilian authorities his enemies demand a death sentence. During the reign of Prince Gábor Báthori he was carried off to prison in irons, later when Gábor Bethlen came into power he was exiled, following a decision of the Prince's Council. The last facts concerning him date back to 1616, he gets alms as a beggar from the town council in Kolozsvár.

As to his literary activity and his work as an organizer, as well as his lawsuits, we have pretty full knowledge owing to the researches of T. Schulek, T. Klaniczay, K. Csomasz Tóth, S. Kiss, J. Herepei and B. Nagy Kálozi, but the reasons of his controversy with his bishop are very obscure, and we have no data as to the original subject of the controversy. The only thing we know is that in his later lawsuits he takes a strong line against the bishop's despotic measures. Starting from this point some people were driven to the conclusion that he may have protested in general against bishopric, and thus they saw in him the forerunner of the Hungarian puritans, demanding a Presbyterian Church government.

The present paper endeavours to prove that Újfalvi was well acquainted with the most important religious-oppositional trends of late humanist character in Western Europe towards the turn of the 16th—17th centuries, and that they may have had a stronger influence on his educational reform, on his “innovations” and religious-ecclesiastical movement than puritanism. As point of departure for our thesis may serve the only piece of Újfalvi's lost manuscripts, which has turned up lately, his “album amicorum”, he began to use in Wittenberg in 1591 and into which notes are entered up to 1614. (The booklet in manuscript can be found in the Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest, “Oct. Lat. 150.”.)

The most important entrances shown in photos support his being acquainted in his early years at least with the persons as follows:

1. The belated partisans of Melanchthon who had been expelled by Lutheran orthodoxy, or worked in Saxony in almost illegal circumstances, among others Caspar Peücer, Melanchthon's son-in-law, just released from prison; the exiled Urban Pierius, Cristoph Gundermann and many others (see pictures above on pages 13-16.)

2. Such outstanding representatives of the humanist-liberal church-party in the Netherlands as Arent Cornelisz, Franciscus Junius sen., Rudolf Snel van Roijen, Johannes Uytenbogaert and Jacobus Arminius. This list may be completed with Peter Baro, professor at Cambridge whom Újfalvi met in 1595 when he had to leave his chair because of the controversy around the "Lambeth articles", because of the profession of views which are looked upon as „Arminianism". (See pp. 24-28 above.)

3. Finally Újfalvi met the followers of Pierre de la Ramée, too, during his peregrinations, but it is even more important that by the lines he wrote under Ramus' picture he revealed his deep sympathy for this distinguished French scholar who started such violent discussions with his innovations in logic and religion. (See pp. 33-35 and 40 above.)

Among all these data, those proving his acquaintance with Arminius and his followers are of the greatest interest. For Újfalvi's movement coincides exactly with the sharpening of the religious-political struggles in the Netherlands, ending with the Synod of Dordrecht, and this coincidence as well as his acquaintance with the Arminians may well prove our hypothesis that in Újfalvi's case similar phenomena must have occurred. The early presence of such ideas (arminianism or remonstrantism) in Central and East Europe has not been proved as yet.